

===== Pál János =====

/// Ellenálló, alkalmazkodó, kiszolgáló?

**Kiss Elek unitárius püspök egyházkormányzása
az állambiztonsági források szemszögéből (1945–1971)**

=== Bevezető

A székelykeresztúri zsinati főtanács által 1946. szeptember 15-én megválasztott és 1971. december 7-én elhunyt Kiss Elek püspök egyházi munkásságát a *Keresztény Magvető* 77. évfolyamának 4. száma a következőképpen méltatta: lelkészi szolgálatát a kissolymosi egyházközségben kezdte meg 1915. augusztus 22-én. Hat évig szolgált a gyülekezetben, ahol a „*gondjaira bízott híveknek hűséges, áldozatkész pásztora és sorsának megosztója volt az első világháború nehéz éve alatt*”¹ 1921. szeptember 1-jétől az egyházi főtanács a Teológiai Akadémia ösztövségi tanszékére nevezte ki, ahol huszonöt évig tevékenykedett. Teológiai tanárként a lelkészképzés és az intézet lelkes munkatársa volt, akinek „*prófétai tűz égett lelkében, tüzet is tudott gyújtani hallgatói szívében*”² Hivatali teendői és széles körű egyházirodalmi munkássága mellett fontos egyházi tisztségeket töltött be: kissolymosi lelkészként a székelykeresztúri egyházkör jegyzője, a Teológiai Akadémia dékánja, az Unitárius Lelkészkör alelnöke, az Unitárius Irodalmi Társaság választmányának tagja, több éven át titkára, a Dávid Ferenc Egylet választmányának tagja és ügyvezető alelnöke, az Egyházi Főtanács és Egyházi Képviselő Tanács tagja, missziói és nevelésügyi bizottsági tag és előadó, az *Unitárius Egyház* című lap társszerkesztője, majd felelős szerkesztője, az *Unitárius Közlöny* és *Keresztény Magvető* folyóiratok társszerkesztője, az *Unitárius Evangélium* lap szerkesztője.³

Számos nagy értékű teológiai és pedagógiai munkával gyarapította az egyházi irodalmat, irányítója és fáradhatatlan munkása volt az unitárius teológia és egyház megújulására irányuló mozgalomnak. Közéleti tevékenységében „*teljes meggyőződéssel állott a haladás és a népi demokratikus rendszer mellé*”, és részt vett az ország új

1 == Meghalt dr. Kiss Elek püspök, 1971: 149.

2 == Uo. 150.

3 == Uo.

életének alakításában. Az egyetemes értékek szem előtt tartásával arra törekedett, hogy az emberiséget, az országot és a rajongásig szeretett egyházát szolgálja. Tagja volt a Békevédelmi Bizottság Országos Tanácsának és a Román–Szovjet Baráti Társaság országos vezetőségének. Teológiai munkásságának elismeréséül az Egyetemi Fokú Protestáns Teológiai Intézet, valamint a chicagói Meadville Lombard Theological School tiszteletbeli doktori címmel tüntette ki. Közéleti munkásságért a román államtanács elnöksége a Haza felszabadulásának xx. évfordulója, a Haza felszabadulásának xxv. évfordulója éremmel, valamint a Köztársaság csillagrend második osztályú érdemrendjével tüntette ki.⁴

A nekrológot olvasva szembetűnő, hogy a gazdag és szerteágazó egyházi munkássága mellett Kiss Elek püspök életrajzába olyan zavart keltő mondatok is bekerültek, mint hogy részt vett az ország „új életének alakításában”, „teljes meggyőződéssel állott a haladás és a népi demokratikus rendszer mellé”, több alkalommal kitüntetésben részesült a hatalom részéről. Eme szókapcsolatok ugyanis a mai olvasó szemében súlyosan kompromittálhatják személyét, mert azt jelenthetik: az unitáriusok püspöke meggyőződéssel és cselekvően támogatta azt a hatalmat, amely az alapvető emberi jogokat semmibe vevő totalitárius rendszert épített ki Romániában.

Kiss Elek és az általa irányított egyházvezetés hatalomhoz való viszonyulása nemcsak az érdeklődő utókor, hanem már a kortársak körében is vita tárgyát képezte. 1953 nyarán Lőrinczi László ürömösi és Májai Endre brassói lelkész között hosszabb, az unitárius egyház és az állam viszonyát taglaló vitára került sor, melyet utóbbi a Securitate ügynökeként jelentett az állambiztonság szerveinek. A két lelkész között elhangzó beszélgetés tartalmát ismertetjük, mivel úgy gondoljuk, hogy hiteles kordokumentuma annak az egyházi közvéleményt megosztó véleménykülönbségnek és belső feszültségnek, ami az egyházvezetés, illetve a püspök hatalommal szembeni magatartásából fakadt.

Az 1953. július 8-án készült jelentés szerint az egyház és hatalom viszonyának kérdése Májai azon provokatív felvetésére került szóba, miszerint nem igaz Lőrinczinek az egyház elvi egységére vonatkozó állítása, mert a hívek nem tudják, hogy melyik oldalra álljanak, miután az egyházkormányzat behódolt az államvezetésnek. Válaszában Lőrinczi szűklátókörűeknek és primitíveknek nevezte azokat, akik ezt az álláspontot képviselik, majd – miután Májai a gyulafehérvári római katolikus püspök rendszerrel szembeni hajlíthatatlanságát hozta fel pozitív ellenpéldaként – a következőket mondta: Márton Áron ellenállása nem vezetett eredményre, mert bebörtönözése miatt nemcsak ő, hanem az egyháza is szenved, amelyet teljesen megbénítottak és megnyomortottak.⁵ Nem szabad rövidlátónak és felszínesnek lenniük helyzetük megítélésében. Meg kell érteniük az idők jeleit, és alkalmazkodni kell azokhoz, mert a papság nagy

4 = = Uo. 150–151.

5 = = Erre vonatkozóan lásd: Bodeanu–Novák, 2011; Lestyán, 2003; Marton, 2014; Totok, 2008.

veszélyben van. Az egyházvezetés által követett út ezért nem a megalkuvásnak, hanem a helyzetük tárgyilagossá felismerésének az eredménye.⁶

Mint látható, Lőrinczi László és Májai Endre vitája gyakorlatilag ugyanazt a kérdést feszegette, ami a nekrológban vázolt életrajz alapján az olvasóban is megfogalmazódhat: Kiss Elek egyházkormányzását az elvtelen, feltétel nélküli alávetettség vagy a kényszerű együttműködés, a pártállam felállította feltételrendszerhez alkalmazkodó helyzetfelismerés vezérelte? Tanulmányunkban kizárólag a püspök személyi dossziéjának anyagát feldolgozva kívánjuk ezt a kérdést megválaszolni.⁷

= = Kiss Elek megfigyelésének indítéka és a köréje szervezett ügynökhálózat

Kiss Elek először 1951-ben került a kommunista pártállam politikai rendőrségének látókörébe, mikor is a Securitate csoportos adatgyűjtési dossziét nyitott az egyházi főhatóság több tisztviselőjéről: Kiss Elek püspökről, Csifó Nagy László püspöki titkárról, Lőrincz Zoltán főszámvevőről, Erdő János, Lőrinczi Mihály, Simén Dániel, Kovács Lajos teológiai tanárokról, valamint Sebe Ferenc kolozsvári lelkészről. A csoportos megfigyelési művelet beindításának ürügyét Csifó Nagy László állítólagos „*kapitalista országok javára végzett kémkedési tevékenysége*” szolgáltatta. A Securitate feltételezése szerint azonban Csifó államellenes, idegen érdekeket kiszolgáló tevékenységét nem egyedül, hanem csoportosan, a fentiekben felsorolt személyek segítségével végezte, akik a külföldi egyetemeken szerzett baráti, illetve a munkakörükből származó kapcsolataik révén szoros összeköttetésben álltak a kapitalista államok unitárius egyházainak képviselőivel.⁸ A Csifó-csoport név alatt megnyitott megfigyelési dossziét 1960-ban zárták le. A kilenc évig tartó megfigyelés felemás eredménnyel végződött a Securitate számára: nem sikerült bizonyítani Csifó és „csoportja” kémtevékenységét, ugyanakkor a megfigyelési akció során szerzett kompromittáló információk által lehetőség nyílt két olyan személy (Kovács Lajos és Sebe Ferenc) beszerzésére, akik a központi egyházvezetés tagjai voltak, és ezáltal a püspök közvetlen munkatársai közé tartoztak.

A Securitate Kolozs Tartományi Igazgatóságának (SKTI) 1962. május 11-én kelt összefoglaló jelentése szerint a csoportos megfigyelési dosszié megnyitása indokolatlan volt, mivel Csifó közvetlen környezete, az együttműködéssel megvádolt személyek semmit sem tudtak rendszerellenes tevékenységéről. Ez a felismerés vezetett oda, hogy a csoportos követést, adatgyűjtést az egyes személyeknek a megfigyelése váltotta fel.⁹

6 = = Arhivele Consiliului Național pentru Studiarea Arhivelor Securității [Securitate Irat-tárát Vizsgáló Országos Tanács Levéltára: ACNSAS.] I. 235729. Vol. 2. 40–41.

7 = = Egyetlen esetben, a kolozsvári lelkészválasztással kapcsolatban használtunk más-honnan származó forrásokat: a kolozsvári egyházközség keblitanácsának és köz-gyűlésének jegyzőkönyveit, valamint az ACNSAS dokumentációs fondjának [fond documentar] D. 011270 jelzet alatt található második kötetét.

8 = = ACNSAS. I. 235729. Vol. 1. 154.

9 = = Uo. 155–156.

Kiss Elek egyéni dossziéját 1960. augusztus 20-án nyitották meg a belügyminisztérium egyházfők megfigyelésére utasító 300-as számú rendeletére, valamint a személye ellen felsorakoztatott kompromittáló anyagra hivatkozva. A SKTI 1961. május 13-i megfigyelési akciótervében megfogalmazott feladatokból az derül ki, hogy a politikai rendőrség a csoportos megfigyelés megszüntetésével nem vetette el a püspök nyugati hatalmak érdekében végzett kémtevékenységének gyanúját: a megfigyelésére kijelölt ügynökök a rendszerellenes tevékenységének feltérképezése mellett nyugati kapcsolatainak azonosítására is feladatot kaptak. Konkrétan: kikkel, milyen intézményekkel, netalán kémszolgálatokkal áll összeköttetésben, milyen formában érintkezik ezekkel a személyekkel, intézményekkel, és milyen tartalmú információcsere zajlik közöttük.¹⁰

Mint említettük, a Kiss Elek köré szervezett ügynökhálózat tagjainak egy része az egyházi főhatóság hivatalnoki köréből, azaz a püspök közvetlen környezetéből került ki. Mindez azt jelentette, hogy az állambiztonságiakhoz beérkező jelentések információs értéke „kiváló” minőségű volt. Az információk tartalmi minősége mellett még két előny származott abból, hogy az ügynökök egy része az egyház csúcsvezetéséhez tartozott. Egyfelől első kézből értesültek a püspök minden intézkedéséről, utasításáról, a környezetében történő eseményekről, másfelől pedig aktív szereplőivé válhattak a Securitate egyházat irányító manipulatív műveleteinek is. Ez utóbbi állításunk érzékeltetésére kiváló példa a SKTI 1965. augusztus 15-én kelt intézkedési terve, melyben Kovács Lajos („Adalbert” fedőnévvel) teológiai tanár, egyházi főjegyző és Sebe Ferenc („Alexa” fedőnévvel) egyházi előadó-tanácsos olyan feladatok végrehajtására kaptak megbízást, amelyek közvetlenül befolyásolták az egyház életét.

A főjegyzői tisztséget betöltő és az egyházi szokásrend szerint püspökicím-várományos Kovács Lajos feladata rendkívül bonyolult és összetett volt. Tevékenységének egyik csoportját a megelőzés és a befolyásolás képezte. Az ő kötelessége volt az állambiztonság értesítése, nehogy a rendszer számára kedvezőtlen utasítások juszanak el a püspöktől a lelkészekhez, továbbá odahatni, hogy Kiss a pártállami utasításoknak megfelelő szellemben kommunikáljon a híveivel és a lelkészeivel, illetve a hatalom számára kedvező álláspontot képviseljen a külföldi egyházi konferenciákon. Megbízásának másik része a püspök egyházon belüli társadalmi elszigetelésére vonatkozott. Ez esetben Kovács feladata abban állt, hogy az egyházfőt – idős korára hivatkozva – minél több alkalommal megakadályozza abban, hogy szószéki szolgálatokat végezzen, vagy hogy részt vegyen a lelkészekkel találkozásokra alkalmat adó egyházköri gyűléseken.¹¹ Kovácsra hárult továbbá az a szerep, hogy Kiss Elek halála után konfliktusmentesen, a hatalom akaratának megfelelően történjen meg a szukceszzió, azaz egy olyan ember kerüljön az egyház élére, aki hajlandó a pártállami vezetés adta utasítások szerint kormányozni. Ennek érdekében a püspök elszigetelésével és

¹⁰ == Uo. 16.

¹¹ == Uo. 22.

háttérbe szorításával párhuzamosan úgy kellett előtérbe helyeznie magát, hogy az esedékes püspökválasztáshoz megnyerje a lelkészek és a világi egyháztagok rokonszenvét.¹²

Az előadó-tanácsosi kinevezéséig, 1963-ig kolozsvári lelkészként és kolozs-tordai esperesként működő és Kiss Elek bizalmát élvező Sebe Ferenc ügynöki munkájához – az adatgyűjtésen túl – szintén hozzátartozott a püspök elszigetelésének feladata. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy Sebének olyan időpontokban kellett összehívnia egyházkörében a lelkészekkel tartandó gyűléseket, amikor a püspöknek azokon nem volt alkalma személyesen megjelenni.¹³

Az ügynökhálózat többi tagja szintén a püspök közvetlen munkakörnyezetéből és szűk baráti, bizalmi köréből került ki: Szabó Árpád („Petrisor” fedőnéven) püspöki titkárként, Májai Endre („Bob Gabriel” fedőnéven) brassói lelkészként, „Grigorescu” ügynök és Ferenczi Emma¹⁴ („Jordaky” vagy „Jordaky Janos” fedőnéven) családi barátként működött együtt az állambiztonság embereivel.¹⁵ Az egyetlen kivételt Izsák Vilmos („Incze”, „Incze Walter” fedőnéven), a Protestáns Teológiai Intézet titkára képezte, aki – a későbbiekben részletesen tárgyalt okok miatt – éles ellentétben állt a püspökkel, és akit megbízhatatlansága és lelepleződése miatt egy ideig fel is függesztettek ügynöki tevékenységéből.

A személyi dossziében összegyűjtött jelentések arra utalnak, hogy az ötvenes évek utolsó éveiben kiépített, nem nagy számú, de az egyház intézményrendszerében és a családi kapcsolatokban „jól pozícionált” ügynökök segítségével a Securitatenak pontos ismeretei voltak a püspök tevékenységének minden jelentősebb mozzanatáról.

Kiegészítésként jegyezzük meg azt, hogy az állítólagos kémtevékenységtől, illetve az említett rendeltől függetlenül is sor került volna a püspök politikai rendőrség általi megfigyelésére: nemzetiségi hovatartozása, Angliában folytatott felsőfokú tanulmányai, a legfelsőbb egyházvezetésben betöltött különféle tisztségei mind olyan adottságokat, előfeltételeket képeztek, amelyek miatt automatikusan a gyanús elemek csoportjába sorolhatták be. A származási és ideológiai tényezők mellett a királyi Románia politikai rendőrségének „paranoiás”, a magyar közösséggel szembeni erősen előítéletes felfogása is közrejátszott abban, hogy 1945 után a pártállam titkosszolgálatának a látókörébe került. Jó példa erre a Kolozs tartományi rendőr-felügyelőség biztonsági szolgálatának 1937. október 4-én kelt jelentése, mely Kiss Elek közösségépítő, népnevelő tevékenységét revizionista, irredenta cselekedetként értelmezte, ellenségképező igyekezetében pedig a kommunista ideológia terjesztésének megalapozatlan vádját is rásütötte.¹⁶

12 == Uo.

13 == Uo.

14 == Ügynöki tevékenységével kapcsolatosan lásd Jánosi, 2018.

15 == ACNSAS. I. 235729. Vol. 1. 24–25.

16 == Uo. 338.

1945-öt megelőzően tehát a román állam politikai rendőrsége – mint egyébként minden korabeli magyar közösségépítő közszereplőt – mind közjogi, mind állam-biztonsági szempontból veszélyes elemként tartotta számon Kiss Eleket. Ez az alap-állás a későbbiekben sem változott, mi több, az 1940–1944 közötti főhatalomváltás idején végzett közszereplése tovább súlyosbította személyének kedvezőtlen megítélését. Világosan kimutatható mindez a SKTI-nak 1960. július 13-án kelt azon határozatából, mely a személyes dosszié megnyitását a következő „kompromittáló” adatok miatt nyilvánította indokoltnak:

– 1914–1915 között Angliában tanult, hazatérése után azonban továbbra is kapcsolatot tart fenn néhány itt megismert személlyel;

– a Magyar Megújulás Pártjának¹⁷ megalakulását követően tevékeny nacionalista és antiszemita tevékenységet folytatott, a magyar csapatok és Horthy Miklós kormányzó kolozsvári bevonulása alkalmával üdvözlő beszédeket mondott;

– rendszerellenes megnyilvánulásai vannak, a „haladó szellemiségű” lelkészeket igyekszik félreállítani, a gyermekek hitoktatására vonatkozó állami rendelkezések gyakorlatba ültetését megpróbálta elbuktatni.¹⁸

Az egyéni megfigyelésről döntő igazgatósági határozat mellékleteként szereplő két személyi adatlap információi még markánsabban domborítják ki a pártállam hatalmi szerveinek Kiss Elek politikai, társadalmi, világnézeti identitásáról alkotott véleményét: hűséges volt a horthysta–fasiszta rendszerhez, 1945. augusztus 23-a után is fenntartotta kapcsolatait a magyar sovinszta reakcióval és az angolbarát közegekkel, nem szimpatizált a demokratikus lelkészekkel, kapcsolatban állt az International Association for Religious Freedom (IARF) nevű szervezettel¹⁹ és a kolozsvári brit konzullal, akitől angol propagandalapokat és folyóiratokat kapott. Angliában tanult, 1922–1932 között Koppenhágában, Londonban, Párizsban, Prágában vallási konferenciákon vett részt.²⁰

Az államszocializmus kiépülésének kezdetén tehát a püspök már olyan (reakciós, magyar sovinszta és nacionalista, Nyugat-barát) „ómennel” rendelkezett, ami predestinálta őt arra, hogy a hatalom és a politikai rendőrség részéről megkülönböztetett figyelemben részesüljön.

== Ellenálló?

Mivel a Securitate megfigyelés mellett érvelő határozatában rendszerellenesség és az állami rendelkezések elszabotálása is szerepel a püspököt terhelő vádak között, ezért először azt szükséges tisztázni, hogy Kiss tett-e lépéseket az államhatalom ellenében,

17 == A személyi adatlapján az Erdélyi Párt tagjaként van megemlítve. ACNSAS. I. 235729. Vol. 1. 5.

18 == Uo. 1. 2.

19 == A Vallásszabadság Nemzetközi Szervezete: 1900. május 25-én Bostonban alakult, szabadelvű teológusokat, vallásos mozgalmakat, egyházakat tömörítő intézmény.

20 == ACNSAS. I. 235729. Vol. 1. 5–6.

vagy a rendszerellenes megbélyegzés inkább önmagából a szakmai életpályájából és egyházi státuszából fakadt. Ennek a kérdésnek a megválaszolásáért megpróbálunk olyan, az egyház és hatalom között kialakult konfliktushelyzeteket megvizsgálni, amelyek igazolni vagy cáfolni fogják a fejezetünk címében megfogalmazott kérdést. Az első eset, amit megvizsgálunk, a kolozsvári egyházközség lelkészválasztása, mivel forrásaink szerint ez az esemény túllépte az egyházi kereteket, és olyan, átpolitizált cselekménysorra terebélyesedett, amelynek alakulásában már az államhatalom szervei is közrejátszottak. A kolozsvári unitárius egyházközségben két lelkészi állás működött: a gyülekezeti és a hitoktatói. Előbbit Ürmösi Károly, utóbbit Székely Gyula töltötte be. 1945. április 8-án mindkét állás megüresedett, amikor Ürmösi közölte az egyházközség vezetőségével a nyugdíjba vonulási, Székely Gyula pedig a lemondási szándékát.²¹ A hitoktatói állást 1946. június 23-án sikerült betölteni Sebe Ferenc magyarországi lelkész megválasztásával.²² A gyülekezeti állás betöltésére 1947-ben került sor. A megjelölt időpontig ketten nyújtották be pályázatukat az egyházközséghez: Kelemen Imre oklándi lelkész, valamint Vörös István lelkészjelölt, a kolozsvári unitárius kollégium tanára. Az 1947. október 19-én megtartott választáson Vörös 67, Kelemen 44 szavazatot kapott,²³ azonban a püspök a választási eredményt érvénytelenítette. Átiratában döntését a következőkkel indokolta: azért nem nevezte ki Vörös Istvánt, mert *„semmilyen rendes lelkészi gyakorlata nincs s másodszor pedig, mert ő az itteni egyházközségnek segédlelkésze volt, s mint ilyent nem nevezheti ki rendes lelkésznek.”*²⁴ Kelemen esetében úgy érvelt, hogy *„a választással olyan előnytelen helyzetbe került, hogy nem volna ajánlatos kolozsvári lelkészi munkáját ily előnytelen helyzetben kezdeni meg, s így őt nem nevezi ki.”*²⁵

1948. július 25-én újabb választásra került sor. Ez alkalommal az egyházközség közgyűlése három jelölt közül választhatott: az előzően már pályázó Kelemen Imre, valamint Izsák Vilmos kollégiumi vallástanár és Késmárki Miklós baróti lelkészek között.²⁶ Augusztus 31-én a püspök Kelemen Imrét nevezte ki gyülekezeti lelkésznek annak ellenére, hogy előbbire 79-en, Izsákra pedig 143-an voksoltak.²⁷ Ugyanő szeptember 18-án arról értesítette az egyházközséget, hogy *„bizalommal és lelki békével várja be a további intézkedést”*, Kelemen Imrének pedig, hogy kinevezése érvényben van és a *„további intézkedésig”* végezze az oklándi lelkészi munkát.²⁸ Kelemen Imre kinevezése az egyházközségi tagok *„egy részéből felháborodást váltott ki,”* az egyház-

21 = = Kolozsvári Unitárius Egyházközség Levéltára (KUELvt.). Keblitanácsi jegyzőkönyv 1942–1952. 46.

22 = = Uo. 92.; KUELvt. Közgyűlési jegyzőkönyv 1945–1968. 23.

23 = = KUELvt. Közgyűlési jegyzőkönyv 1945–1968. 46.

24 = = KUELvt. Keblitanácsi jegyzőkönyv 1942–1952. 152.

25 = = Uo.

26 = = Uo. és 187.

27 = = KUELvt. Közgyűlési jegyzőkönyv 1945–1968. 61–62.

28 = = KUELvt. Keblitanácsi jegyzőkönyv 1942–1952. 189.

köztség keblitanácsához egy 296 személy által aláírt tiltakozó beadvány érkezett, amit az azonban az egyházi főhatósághoz továbbított a hatáskörét meghaladó követelések miatt.²⁹ 1949. január 7-én a püspök – Kelemen lemondása miatt – ismét érvénytelenítette a választások eredményét. Ugyanezen a napon Izsák beadványt intézett az egyházköztség keblitanácsához, és abban helyettes lelkésszé való kinevezéséhez kért támogatást.³⁰ Január 9-én a keblitanács Izsák kinevezésének támogatásáról határozott, azonban a későbbiekben személye sohasem került a potenciális jelöltek közé az alatt az idő alatt, amíg a gyülekezeti lelkészi állás betöltésének a kérdése napirenden volt.

Az események ismertetése után nézzük, hogy milyen okok állhattak a püspök azon döntése mögött, hogy két ízben is azt a Kelemen Imrét nevezte ki lelkésznek, aki a választásokon mindkét alkalommal kevesebb szavazatot kapott pályázó vetélytársainál. A Securitate Országos Igazgatóságának (SOI) 1948. szeptember 23-án – az SKTI szeptember 10-i jelentésére alapozva – vallásügyi minisztériumhoz intézett átíratra Vörös kinevezésének elmaradását azzal magyarázta, hogy az a Román Munkáspárt tagja volt.³¹ Az SKTI 1948. szeptember 10-én az SOI-hoz intézett jelentése szerint Izsák erkölcsi, politikai és szakmai okok miatt nem kapott kinevezést: felbontotta a jegyességet Takács Lajos kisebbségügyi miniszter leányával, a *Világosság* napilapban a párt melletti elkötelezettségének adott hangot, kevésbé képzett, mint Kelemen, aki Angliában is tanult.³² Az SKTI egy másik, 1949. január 22-én kelt jelentése Izsák kinevezésének elmaradását már kizárólag politikai okokkal magyarázta: Izsák kinevezését a püspök azzal az indokkal tagadta meg, hogy marxista, és szavazatait a Magyar Népi Szövetség (MNSZ)³³ segítségével szerezte.³⁴

Adódik a kérdés, hogy Kelemen Imre kinevezése Vörös és Izsák ellenében politikailag motivált lépés volt-e a püspök részéről, miként azt a kolozsvári állambiztonsági szervek állították, vagy döntését szakmai kritériumok, esetleg személyes, baráti kapcsolatok is befolyásolták. A kolozsvári unitárius templomban 1948. szeptember 12-én a kinevezést bejelentő nyilatkozatában a püspök szakmai érvekkel indokolta döntését: Kelemen az igazságosság, tisztességesség embere, aki húszéves tapasztalattal rendelkezik, ambiciózus, jó szervező, és múltja alapján teljes mértékben megérdemli a lelkészi

29 == Uo. 194.

30 == Uo. 196–198.

31 == ACNSAS. D. 011270. Vol. 2. 186. f. A Kolozs Tartományi Népbiztonsági Igazgatóságának 1948. szeptember 10-én kelt jelentése nem állította expliciten azt, hogy Vöröst párttagsága miatt nem nevezték ki. Tájékoztatója azonban erre engedett következtetni, midőn úgy fogalmazott, hogy a kommunista-, majd munkáspárti Vöröst Kiss Elek nem erősítette meg tisztségében, így a lelkészi állás betöltetlen maradt. Uo. 184.

32 == Uo. 184.

33 == Magyar Népi Szövetség: 1944–1945 között működő, a romániai magyar közösség érdekképviseletére létrehozott, baloldali irányultságú politikai szervezet.

34 == ACNSAS. D. 011270. Vol. 2. 205.

állást.³⁵ Az a tény azonban, hogy két alkalommal is szembement a közgyűlés választási eredményével, és nem a szavazattöbbséget szerző lelkészt nevezte ki, arra enged következtetni, hogy döntését nem csak a szakmai szempontok határozták meg. Hogy létezett politikai színezete a lelkészválasztásnak, és hogy Vörös és Izsák személye mindenképpen hozzájárult az események ilyen alakulásának, arra a választás körül kialakult konfliktushelyzetből és az abban részt vevő személyek politikai hovatartozásából következtethetünk.

Szeptember 19-én az Izsákot támogatók egy, az egyházi jogszabályok értelmében az eseményekre semmiféle befolyással nem bíró gyűlés keretében fejezték ki nemtetszésüket Kelemen kinevezése miatt. Az itt felszólaló Vörös István és Székely Gyula a kor politikai szólamaiba öntve fogalmazták meg kritikájukat a püspök döntésével szemben. Vörös szerint a püspök mindvégig a hívek által támogatott Izsák ellen ügködött, és bár fennhangon élte a Román Népköztársaságot, voltaképpen mégis annak ellensége maradt, mivel a nép akaratával ellentétesen cselekedett. Székely Gyula korábbi kolozsvári hitoktató lelkész, a *Világosság* napilap szerkesztője szegénynek és a közösséget megosztó cselekedetnek tartotta a püspök eljárását. Utóbbi – mondta – azt a Mária Terézia által bevezetett módszert hozta vissza az egyházba, amely eltörölte a Dávid Ferenc által meghonosított szokásrendet, miszerint a gyülekezet maga választotta meg a saját lelkészét. A püspök – folytatta – nem hajlandó tudomásul venni, hogy egy népköztársaságban élnek, és hogy egy közösség lelkészválasztása felette áll és demokratikusabb cselekedet egyetlen embernek a döntésénél.³⁶ A gyűlésen jelenlevők követeléseiket egy, az egyházi főhatósághoz intézett memorandumban összegezték, ez azonban jelen tudásunk szerint megválaszolatlan maradt.

Szeptember 23-án a gyűlés szervezői közel 300 egyházközi tag aláírásával emlékiratot intéztek a vallásügyi minisztériumhoz, és a választási eredmények ismertetése mellett arra kérték a minisztert, hogy az semmisítse meg Kelemen kinevezését, és intézkedjék, hogy a lelkészi állásra Izsákot alkalmazzák.³⁷ A memorandum készítői ezzel túllépték az egyházi kereten, és az államhatalom beavatkozását követelték a számukra kedvező döntés kikényszerítéséért. A nyomásgyakorlás és az ügy politikai síkra terelése tovább folytatódott azzal, hogy szeptember 21-én a *Világosság* egyfelől tájékoztatta olvasóközönségét a gyűlésben történekről, másfelől pedig az elavult egyházi törvények megváltoztatását követelte, mivel azok összeegyeztethetetlenek az új vallásügyi törvény szellemével.³⁸ Október 21-én újabb cikk jelent meg a *Világosságban*, amely a probléma demokratikus megoldását, azaz a választás szavazatok szerinti érvényesítését sürgette.³⁹ A hangulatkeltés tovább folytatódott október 23-án éjjel azal, hogy Izsák egy maga szerkesztette felhívást helyezett el az egyház gyűléstermében,

35 == Uo. 187.

36 == Uo.

37 == Uo. 202. f.

38 == Uo. 188. f.; *Világosság*, 1948. szeptember 21.

39 == ACNSAS. D. 011270. Vol. 2. 201.

mely másnap az átdolgozott szervezeti szabályzat elfogadásáról döntő gyűlésnek adott helyet. Ebben az egyház demokratizálásának, népegyházzá válásának a szükségességéről írt, és a lelkészek kinevezése és nyugdíjazása körüli törvénytelenségek felszámolására szólított fel.⁴⁰

1949. január 27-én Bende Béla unitárius lelkész, az MNSZ nemzetgyűlési képviselője tanácskozássra hívott össze néhány, az unitárius egyházhoz kapcsolódó, MNSZ-tagsággal rendelkező egyházi és világi személyt: Nagy Miklós agrármérnököt, Székely Gyula volt kolozsvári hitoktató lelkészt, újságíró, Szathmáry János egyházi jogtanácsost, Márton Sámuel tanárt, a kolozsvári egyházközség gondnokát, valamint Vörös István és Izsák Vilmos tanárokat. Bende célja egy olyan munkaközösség létrehozása volt, melynek segítségével megvalósítható az egyház demokratizálása. Úgy tűnik, ennek a folyamatnak egyik sarokköve Izsáknak a kolozsvári lelkészi állásba való juttatása volt, a tanácskozás tárgyát ugyanis egy új választásnak a kiírása képezte. Számításuk szerint mivel egy új pályázat alkalmával már nem lesz ellenjelölt, a püspök arra fog kényszerülni, hogy automatikusan iktassa be őt a gyülekezeti lelkészi állásba.⁴¹ A megbeszélésen Izsák merész javaslattal állt elő. Úgy vélekedett, hogy mivel a választásra legkorábban csak ősszel kerülhetne sor, megfelelőbb lenne a számára, ha kineveznék őt a nyugdíjba vonuló Ürmösi József püspöki titkári helyébe, mert ezáltal betekintést nyerhetne abba, hogy mi történik az unitárius egyházban.⁴² Február 21-én a fenti munkacsoport újabb értekezletet tartott Takács Lajos nemzetiségügyi államtitkár jelenlétében. A gyűlésen tájékoztatták Takácsot a Protestáns Teológiai Intézet unitárius karán történt kinevezésekről, de újból terítékre került Izsák ügye is, amit új választás kiírásával kívántak rendezni.⁴³

A politikai nyomásgyakorlásra és szervezkedésre adott püspöki reakciókról az SKTI 1949. január 22-én keltezett jelentéséből tájékozódhatunk. E szerint 1948 karácsonya előtt Izsák azzal a kívánsággal kereste fel a püspököt, hogy az nevezze ki őt a szabaddá vált lelkészi állásra, melyről Kelemen lemondott, miután az állambiztonsági szervek „leleplezték” múltbeli tevékenységét. A püspök felelete egyértelműen arra utal, hogy döntésének fő mozgatórugója Izsák ideológiai, politikai irányultsága volt: Izsákot marxizmussal, idegen érdekekért folytatott harccal vádolta, és úgy vélte, hogy szavazatait az MNSZ közreműködésének köszönheti, aki csakis azért segítette, hogy egy bizalmi emberük lehessen az egyházban.⁴⁴ A püspök tehát a lelkészválasztást az egyháznak a kommunista eszme- és államrendszerbe való betagozása kísérleteként értékelte, melyet az MNSZ kezdeményezett és próbált meg kivitelezni az állambiztonsági szervek tapintatos közreműködésével. A politikai rendőrség beavatkozását megerősíti az ONI 1948. szeptember 23-án kelt átirata, melyben az SKTI arra kapott

40 == Uo. 196.

41 == Uo. 209.

42 == Uo.

43 == Uo. 212.

44 == Uo. 207.

utasítást, hogy lépjen kapcsolatba az érintettekkel, és támogassa Izsák Vilmos ügyét.⁴⁵ Önéletrajzában Kelemen Imre is megemlékezett az állambiztonság beavatkozásáról. Mint írta, kinevezését követően a Securitate emberei azt javasolták neki, hogy vonuljon vissza, és ne tegye ki magát fölösleges támadásoknak és annak, hogy a szamosújvári börtönbe kerüljön.⁴⁶

1948-ban tehát kísérlet történt egy rendszerhű ember „beépítésére”, Kiss Elek azonban a püspöki jogkörével élve ezt a kísérletet elhárította. Az események későbbi alakulásából arra következtetünk, hogy a vallásügyi minisztériumban 1949. február 16-án folytatott tárgyalás alkalmával sikerült kedvezően lezárni a lelkészkérdés ügyét, és kompromisszumos megoldás született az egyház és a pozícióépítésre törekedő államhatalom között: a vallásügyi miniszter Izsákot a Protestáns Teológiai Intézet titkári állására nevezte ki.⁴⁷

Kiss soha nem tekintette véglegesnek a hatalom érdekeit nyilvánvalóan kiszolgáló és a Securitateval együttműködő Izsák helyzetét, és az 1968. október 23-án Dumitru Dogaru vallásügyi főtitkárral folytatott megbeszélés alkalmával arra kérte tárgyalópartnerét, hogy távolítsák el nevezettet az egyházból azzal, hogy világi pályán ajánljanak fel számára állást.⁴⁸ Rendszerhűsége és ügynöki tevékenysége természetesen szilárd hátteret szolgáltatott Izsáknak, és elmozdítására nem került sor, azonban Kiss püspöksége idején sikeresen megakadályozta abban, hogy továbblépjen és a Protestáns Teológiai Intézet (PTI) unitárius karán tanári álláshoz jusson, jóllehet ebben olyan komoly pártfogói akadtak, mint a Securitate és Hoinărescu Tepeş vallásügyi megbízott.⁴⁹

Izsák tanárrá történő kinevezésére 1966-ban történt próbálkozás. Az államhatalom beavatkozása az egyház belügyeibe ebben az esetben is teljesen nyilvánvaló volt. Nedeianu Janeta vallásügyi igazgató például a Bukarestben tárgyaló Sebe Ferencen keresztül üzent Nagy Géza tanárnak, hogy Izsák egyik dolgozatát közölik a *Református Szemlében*. A tudományos munka útjának egyengetésével párhuzamosan lépéseket tettek tanári kinevezése ügyében is. Pontosat nem tudni, de valamikor az esztendő végén Hoinărescu megbízott és Rapp Károly teológiai tanár, Dávid Gyula rektor, valamint Bende Béla teológiai tanár társaságában Izsák kinevezését próbálta kicsikarni Kovács Lajos teológiai tanártól.⁵⁰ Kovácsnak természetesen nem állt hatalmában dönteni, ez a jog az unitárius egyház Főtanácsának a hatásköréhez tartozott, mindazonáltal ez az eset is világosan mutatja, hogy az Izsákkal kapcsolatos problémakör nem személyi és szakmai, hanem politikai eredetű – az egyházon belüli „káderépítés” – volt.

45 == Uo. 185.

46 == Kelemen, é. n.: 238.

47 == ACNSAS. D. 011270. Vol. 2. 213. Az SKTI 1949. február 17-i jelentése szerint az egyházi küldöttség a számukra kedvező kinevezések érdekében egy csomag ajándékkal érkezett a minisztériumba, amelyet az Egyesült Államokból 1948-ban kapott segítség-szállítmányból állítottak össze.

48 == ACNSAS. I. 235729. vol. 3. 231.

49 == Uo. 309, 357–358.

50 == Uo. 309, 357–358.

A tanári kinevezés apropóját egyébként Rostás Dénes teológiai tanár állítólagos rendszerellenes magatartása szolgáltatta. Rostást az Egyházügyi Hivatal (EH) két eset miatt akarta eltávolítani a tanári székből: a kolozsvári írisztelepi egyházközségben egy általa szervezett rendezvényen a meghívott Péter Lajos nyugalmazott tanár „antimarxista-nacionalista” tartalmú előadást tartott, illetve egy nacionalista verset olvasott fel, ő maga pedig egy alkalommal prédikációjában a székely himnuszról idézett.⁵¹ Rostás ügyét jelenlétében 1966. szeptember 3-án tárgyalta Hoinărescu Kovács Lajos főjegyző és Sebe Ferenc előadó-tanácsos társaságában. Sebe szeptember 10-én kelt jelentése szerint a tárgyalófelek a legjobb lépésnek Rostás nyugdíjba vonulását tartották.⁵² Az SKTI 1966. október 5-én kelt telefonjegyzéke szerint a megbeszélésről Hoinărescu tájékoztatta Dogarut, és azzal a javaslattal fordult az EH-hoz, hogy Rostást nyugdíjazzák.⁵³ Kezdetben Kiss hajlott arra, hogy beleegyezzen ebbe, rövid időn belül azonban meggondolta magát, és úgy vélekedett, hogy Péter Lajos és Rostás Dénes felnagyított, eltúlzott híresztelések áldozatai, amelyeket Izsák készített elő barátja, Hoinărescu, valamint a Securitate segítségével. Rostás csak abban az esetben mehet nyugdíjba – mondta –, ha beteg, a döntést a főtanácsban és Bukarestben kell meghozni, illetve megtárgyalni.⁵⁴

Álláspontját azt követően is fenntartotta, hogy szeptember 30-án Hoinărescu személyesen közölte vele az EH határozatát, mely Rostás munkaviszonyának megszüntetéséről döntött. Sebe Ferenc október 8-i jelentése szerint a találkozón a püspök megvédte Péter Lajost és Rostás Dénest: mindketten ártatlanok és jó állampolgárok, akik nem érdemlik meg az ellenük tanúsított bánásmódot. Rostás nyugdíjazását az egyház ellen intézett súlyos támadásnak minősítette, és tagadta, hogy az a prédikációjában idézett volna a székely himnuszról. Nevezett előadásában és prédikációiban mindig az országban uralkodó társadalmi rendszer értékrendjének a szellemében igyekezett megnyilatkozni.⁵⁵ A jelentés szerint a püspök nagyon határozott hangnemen tárgyalt, és egy ponton – az állami hatóságok tévedését bizonyítandó – ellentámadásba ment át, lényegében sarokba szorítva Hoinărescut olyan esetek felemlítésével, amelyek során őt és Ürmösi Gyula sepsiszentgyörgyi lelkészt is alaptalanul vádolták rendszerellenességgel. A tárgyaláson végül a püspök akarata érvényesült, mivel Hoinărescunak nem sikerült elfogadtatni vele az EH határozatát, és arra kényszerült, hogy számára időpontot kérjen Dumitru Dogaru vallásügyi főtitkárnál.⁵⁶

A főtitkár és az egyházfő közötti találkozóra október 6-án került sor. A rövid ideig tartó megbeszélésen a püspök továbbra is Rostás Dénes és Péter Lajos ártatlanságát és az ellenük megfogalmazott vádak hamis, mondvacsinált voltát hangoztatta.

51 = = Uo. 394.

52 = = Uo. 446.

53 = = Uo.

54 = = Uo. 420.

55 = = Uo. 447.

56 = = Uo. 412.

Dogaru helytelenítette ugyan a püspök magatartását, de elfogadta, hogy Rostás ügyét vizsgálják felül.⁵⁷ Az események ismertetésénél a püspök abbéli meggyőződésének is hangot adott, hogy célzatosan gerjesztett konfliktussal van dolguk, melyért néhány, a PTI keretében tevékenykedő személy a felelős.

A konfliktust gerjesztő szereplők közül egy személyt biztosan ismert a püspök, és ez magyarázatul szolgál arra a kérdésre, hogy miért védelmezte olyan határozottan és következetesen Rostás tanári állását. A PTI szervezési és működési szabályzatát október 4-én tárgyaló tanácskozáson elhangzott kijelentései kétséget kizáró bizonyítékai annak, hogy előtte teljesen nyilvánvaló volt a Rostás körül kirobbantott viszály indítéka és végső célja. Mint mondta, szeptember 6-án kihallgatásra megy Dogaruhoz, hogy Rostás maradhasson a teológián, mivel a személye ellen indított támadás célja kizárólag az, hogy helyzetbe hozzák a PTI főtitkárát, Izsákot. Erről ő egyáltalán nem akar hallani, sőt szeretné, ha Izsákot eltávolítanák az állásából. Ha az óhaját nem teljesítik, akkor feltárja Izsák valamennyi „disznóságát.”⁵⁸

Mint fentiekben már írtuk, 1966 végén Izsák nagyon közel került a tanári álláshoz, miután a PTI rektora és a Kolozs tartomány egyházügyi megbízottja kinevezését kérvényezte az unitárius egyháztól.⁵⁹ Májai Endre szerint 1967. február 24-én Kiss Elekkel folytatott beszélgetésén utóbbi erősen ingerülten és nagy felháborodással beszélt a kialakult helyzetről. Kijelentette, hogy *„ő semmi esetben sem fogja javasolni, és soha nem fogja elfogadni, hogy Izsák tanár legyen a teológián.”*⁶⁰ Bár az ügyre vonatkozóan későbbi információink nincsenek, a legvalószínűbb az, hogy a folyamat végül a püspök határozott ellenállásán akadt el, aki jogkörénél fogva nem engedélyezte az egyház részéről szükséges jóváhagyást.

Összegezve az „Izsák-ügyet”, kijelenthetjük, hogy Kiss kétszer is szembehelyezkedett a rendszer akaratával, és tulajdonképpen mindkét alkalommal sikeresen akadályozta meg azt a tervet, amely az egyházban egy rendszert kiszolgáló ember meghatározó pozícióba juttatását célozta. Az egyház érdekei mentén kifejtett tapintatos, a valós erőviszonyokat tudomásul vevő ellenállás az egyházi javak államosítása, a bebörtönzött lelkészek, teológiai tanárok, valamint az egyházépítést és hitéletet érintő ügyekben is megragadható.

Közismert, hogy a Nagy Nemzetgyűlés Elnöksége által elfogadott és 1948. augusztus 3-án életbe léptetett 175/1948-as rendelet az oktatást annak szekularizálásával az állam javára monopolizálta. A vallásügyi minisztérium ugyancsak augusztus 3-i 176/1948-as rendelete az egyházi iskolák ingó és ingatlanvagyonának a kisajátításáról rendelkezett. A fenti rendelkezések szellemében az unitárius egyházvezetésnek és

57 == Uo.

58 == Uo. A főtitkár meghátrálására, úgy tűnik, senki sem számított, és mindenki kész ténynek vette a nyugdíjazást, mivel a PTI rektora még a látogatást megelőzően intézkedett Rostás helyettesítéséről. Uo. 417.

59 == Uo. 417. f.

60 == Uo. 357.

a teológiai hallgatóknak is otthont adó új kollégium épületében megszűnt a gimnáziumi szintű felekezeti iskola, és helyébe létrehozták az 1-es számú Magyar Fiúlíceumot (1957-től Brassai Sámuel Líceum). Egy 1949. szeptember 28-án kelt jelentés szerint a püspöki hivatal és a teológiai hallgatók számára fenntartott helyiségekre is igényt tartottak az állami hatóságok. Konkrét időpontot nem ismerünk, de minden valószínűség szerint közvetlenül a tanévkezdés előtt egy bizottság látogatta meg a szóban forgó termeket, hogy azokból a helyhiánnyal küszködő tanítóképző számára néhányat kisajátítson. A püspök azonban kategorikusan közölte velük, hogy az oktatásiügyi minisztertől rendelkezés van arra vonatkozóan, hogy a püspöki hivatal ne költözzön el. A helyszíni vizsgálatot követően a tanítóképző vezetősége levélben fogalmazta meg három tanterem átadásáról szóló követelését. Az esetről tudósító jelentés szerint a püspök a levelet kézbesítő Luca Irén tisztviselővel hangosan és idegesen beszélt, majd az átiratot visszaadva „szinte kidobta az irodájából” őt.⁶¹ 1960-ban újból napirendre került a teológiai hallgatók által használt termék egy részének az átadása, márciusban Gál Dénes iskolaigazgató öt teremre nyújtott be igényt. A püspök ugyan visszautasította a kérést, de a későbbiekben az Egyházi Képviselő Tanács mégis jóváhagyta azt. 1961-ben és 1962-ben Gál újabb termék átadását követelte, ezeket az igényeket azonban az egyház már nem volt hajlandó teljesíteni.⁶²

Az 1948-ban életbe léptetett tanügyi reform az oktatás szekularizálásával száműzte az iskolákból a hitoktatást. A valláserkölcsi nevelést az unitárius egyház saját ingatlanjaiban, a központi valláserkölcsi nevelési bizottság által kidolgozott módszertan alapján szervezte meg, és azokat a lelkészek irányításával hétköznapi – az iskolaidő utáni órákban –, illetve vasárnap tartották meg az önkéntesen jelentkező gyermekeknek. Az iskolán kívül sikeresen működtetett hitoktatás hatékonyságát a hatalom az óraszámok csökkentésével, az oktatás hétvégére való korlátozásával igyekezett gyengíteni 1951-ben.⁶³ A megszorító intézkedést Szócs Endre vallásügyi felügyelő április 13-án közölte a püspökkel. Szócs javaslata, miszerint a vallásórák tartásának idejét vasárnapra, a helyszínét pedig a templomra kellene korlátozni, a püspök részéről éles rendszerkritikus reakciót váltott ki. „Sinai A.” ügynök szerint az egyházfő a vallásügyi minisztérium eme intézkedését egyházüldözésnek, a szabad vallásgyakorlás jogkorlátozásának minősítette. A korlátozás – hangsúlyozta – ellentétes hatást fog eredményezni, ugyanis 1940–1944 között, amikor a minisztérium nem avatkozott a hitoktatás ügyébe, az óralátogatás nem volt kielégítő, mióta azonban csak megtűrik és üldözik az egyházat, növekedő tendencia tapasztalható. Megígéri – folytatta –, hogy a gyermekek mozgósításáért még fokozottabban fognak dolgozni, hogy rámutathassanak rendíthetetlen és növekvő erejükre. A minisztérium rendeletét – zárta gondolatmenetét – végre fogják hajtani, ami azonban nem jelenti azt, hogy azzal egyet is értenek.⁶⁴ Szócs

61 = = Uo.

62 = = ACNSAS. I. 235729. Vol. 2. 14.

63 = = Uo. 399.

64 = = Pál, 2014.

látogatása egyéb kritikai megjegyzésre is alkalmat adott: a püspök kifogásolta, hogy az állam azokat a lelkészeket támogatja, akik „elárulják az egyház érdekeit”, akik pedig azt szolgálják, csak megtűri és üldözi.⁶⁵

A hétköznapiakban és helyszíntől függetlenül zajló hitoktatás visszaállítása természetesen kudarcot vallott,⁶⁶ az ebből a tárgykörből előbb említett példánk azonban azt igazolja, hogy a püspök nem fogadta teljesen kritikátlanul a hatalmi intézkedéseket, és véleményét sem rejtette véka alá azokban az esetekben, amikor az egyház elemi érdekei sérültek, illetve kerültek veszélybe. Ebbe a példasorba illeszthető a Brassó tartományi vallásügyi megbízott azon rendelkezésének megtárgyalása is 1967. február 14-én, amely karácsony alkalmával megtiltotta a fennhatósága alá tartozó egyházközségeknek az ún. karácsonyfa-ünnepélyek megtartását a templomokban. Sebe Ferenc szerint a püspök határozottan elutasította a vallásos élet ilyen jellegű korlátozását, mivel azt egyértelműen az egyház felszámolására tett lépésként értékelte. *„Kötelességem – mondta –, hogy ne fogadjam el csak ilyen egyszerűen ezeket a rendelkezéseket, mert ilyen módon szüntetnek meg bennünket. Nekünk meg van a magunk hitélete. Ők nem ismernek bennünket, és azt mondják, hogy nem szabad megszerveznünk ezeket a programokat és szeretetvendégségeket, mert akkor a szekták is meg fogják tartani. Foglalkoznom kell ezzel a problémával, és szilárdan kell állnom a saját lábamon [ebben a kérdésben].”*⁶⁷

Ez a hozzáállás tetten érhető a bebörtönzött, illetve a Securitate által zaklatott teológiai tanárok és lelkészek esetében is. Ebben a kérdéskörben „közvetett” vagy „passzív” ellenszegülésről beszélhetünk, tekintettel arra, hogy a püspök az igazságszolgáltatás által a lelkészeket, tanárokat sújtó megtorló büntetések igazságosságát nem volt hajlandó elismerni. A bírósági ítéletek legitimitását megkérdőjelező véleményét nemcsak az egyházon belüli bizalmasaival, hanem az állami hatóságok képviselőjével is közölte. 1966. szeptember 30-án a Hoinărescuval folytatott megbeszélés alkalmával például úgy nyilatkozott, hogy a rendszerellenességgel megvádolt Rostás Dénes ártatlan, akárcsak az elítélt lelkészek.⁶⁸ Egy Májai Endrével folytatott beszélgetéséből az is kiderül, hogy a püspök előtt nyilvánvaló volt a lelkészek ellen hozott ítéletek politikai indítéka, koncepciójellege is. 1959. július 20-án úgy nyilatkozott, hogy az egyházon végigsöprő letartóztatás-hullám a „szerencsétlen” magyarországi forradalom eredménye. Lőrinczi Mihály teológiai tanár például tévedett, amikor nem szolidarizált a párt és a kormány által kiadott nyilatkozattal, ellenkezőleg, arra kérte Izsák Vilmos titkárt – aki mindezt jelentette a Securitaténak –, vegye jegyzőkönyvbe, hogy elítéli az angolok és amerikaiak szuezi támadását, de egyetért a magyarországi forradalommal.⁶⁹ A bírósági ítéletek jogosságát egy másik – 1962. január 17-i –, ugyancsak Májai

65 == ACNSAS. I. 235729. Vol. 2. 27.

66 == Uo.

67 == Az eredeti elképzeléssel ellentétben történt némi enyhítés, vasárnapon kívül szombatban is lehetett órákat tartani.

68 == ACNSAS. I. 235729. Vol. 3. 374.

69 == Uo. 421.

Endrével folytatott beszélgetésében kérdőjelezte meg. Mint mondta, olyan papjaik és tanáraik töltik büntetésüket, akik azt sem tudják, hogy miért kerültek hat-hét évre a börtönbe.⁷⁰ Az SKTI 1963. január 16-án készített összefoglaló elemzése az elítélt egyházi alkalmazottakkal való együttérzést, rokonszenvezést, illetve azok családtagjainak segélyezését is a püspök ellenséges tevékenységei közé sorolta.⁷¹ Erdemes közelebről is körüljárunk ezt a kérdéskört, annál is inkább, mert az elítéltek hozzátartozói, az egyházi közvéleménynek bizonyos szegmense éppen ezek hiányát róta fel az egyházfőnek. A „Kelemen Gavril” fedőnevű ügynök 1959. szeptember 12-én kelt jelentése szerint Simén Dániel felesége úgy vélekedett, hogy a püspök közömbösen viselkedett az elítélt lelkészekkel és férjével szemben.⁷² Lőrinczi Mihály teológiai tanár felesége szintén negatívan ítélte meg a püspök letartóztatottakkal szembeni magatartását. *„Az összes unitáriust le fogják tartóztatni – mondta –, mert még a püspöknek sincsen bátorsága, hogy bárkinek is a védelmére szálljon.”*⁷³

Forrásaink alapján a közömbösség, közönyösség vádja egyértelműen cáfolható. A „Ferenczi Emma” fedőnevű ügynök 1959. november 21-én kelt jelentése szerint Kelemen Csongor teológiai hallgató perén a püspök személyesen is megjelent. A tárgyalás megkezdése előtt nagyon kedves volt a vádlottal, megcsókolta, és egy sor jó tanáccsal látta el: javasolta, hogy bármennyire is megkínózzák, tagadjon mindent, és ne tegyen semmi személyét kompromittáló nyilatkozatot.⁷⁴ Májai Endre szerint, amikor 1960. január 27-én találkozott a püspökkel Kolozsváron, az nagyon szívélyesen fogadta, átölelte, megcsókolta, és a következőket mondta neki: a letartóztatások idején aggodalommal gondolt rá, és *„Jó, hogy itt vagy és egészséges vagy!”*⁷⁵ Több forrásunk tanúskodik arról, hogy a verbális üzenetekben és baráti gesztusokban megnyilvánuló együttérzésen túlmenően a püspök konkrétabb lépéseket is tett az elítéltek és családjaik érdekében. „Ferenczi Emma” szerint püspöki javaslatra határozat született arra vonatkozóan, hogy a lelkészek és a tanárok fizetésükből adakozzanak a letartóztatott családok számára, továbbá a Donald Harrington amerikai lelkész által hozott – ruhaneműket tartalmazó – segélycsomagokat a letartóztatott lelkészek feleségei között osztották szét.⁷⁶

Az intézményi szinten történő segélyezés tényét Sebe Ferenc 1962. december 10-én kelt jelentése is megerősíti. Eszerint 1963. december 6-án Ürmösi Gyula esperes a költségvetés tárgyalásakor bizonyos költségvetési tételek felől érdeklődött Rázmány Mór főszámvevőtől. Rázmány válaszában úgy fogalmazott, hogy ha annyit mond, hogy a püspök sok embert segít, Pálfi Alberttől Lőrinczi Mihály feleségéig,

70 == Uo. 111.

71 == Uo. 232.

72 == ACNSAS. I. 235729. Vol. 3. 153.

73 == ACNSAS. I. 235729. Vol. 2. 125.

74 == Uo.

75 == Uo. 142.

76 == Uo. 240.

akkor minden bizonnyal érthetővé válik Ürmösi számára, hogy milyen tételekről is van szó.⁷⁷ Adataink vannak arra vonatkozóan, hogy a püspök személyesen is részt vett a segélyezésben. „Mircea Moldovan” jelentésében például azt olvashatjuk, hogy a püspök ötezer lejes fizetéséből ezer lejt a leányának, kétezer lejt a bebörtönzött lelkészek családjainak, ötszáz lejt Incze Ferenc kolozsvári festőnek szokott adni, miközben a fennmaradó ezeröttszáz lejből szerényen él feleségével.⁷⁸ Sebe jelentéséből, miszerint az elítéltek közül többen csomagot kértek családtagjaiktól, Gellérd Imre és Nyitrai Levente pedig a püspöktől, arra következtetünk, hogy a pénzbeli támogatás mellett a püspök a segítségnyújtás más formáit is gyakorolta.⁷⁹ A jótékonykodás tényét a Kovács Lajostól származó jelentések is megerősítik. Ezek szerint a bebörtönzött lelkészek mellett időközönként a gyermekeket is segítségben részesítette a püspök.⁸⁰ Bár Gáll Dénes igazgató nyilatkozatban cáfolta az információ hitelességét, a Kolozs tartományi állambiztonság mégis tudni vélte azt, hogy a püspöknek sikerült rábeszélni Gállt arra, hogy az 1961/1962-es tanévre elítélt lelkészek gyermekeit iskolázza be az általa vezetett Brassai Sámuel Líceumba.⁸¹

A közömbösség vádját cáfolják azok a lépések is, amelyeket a püspök az elítéltek kegyelembé részesítése és rehabilitációja érdekében tett. 1961. március 21-én például, miután nem találkozhatott személyesen Gheorghe Maurer államelnökkel, Dumitru Dogaru vallásügyi főtitkár közvetítésével terjesztette Maurer elé az Erdő János, Lőrinczi László, Pálffy Albert és Simén Dániel családtagjai által megírt amnesztia-kéréseket.⁸² Sebe 1962. szeptember 6-án kelt jelentése szerint létezett – talán éppen a fent említett találkozó következményeként – valamiféle megállapodás az egyház és az EH között. A püspök ugyanis egy megbeszélés alkalmával közölte, hogy összegyűjtötte az elítéltek családjai által írt kegyelmi kérvényeket, és azokat a megfelelő időpontban, amikor arra utasítást fog kapni, betérjeszti az illetékes fórumhoz.⁸³ Izsák Vilmos szerint egy alkalommal a püspök a látogatóba érkező „külföldi egyház képviselőit”⁸⁴ is megkérte arra, hogy mondjanak néhány jó szót Bukarestben a bebörtönzött tanárok érdekében, akiket „*hamis [sic!] politikai tevékenység miatt ítélték el.*”⁸⁵ Az amnesztia kilobbizásán túlmenően a püspök az elítéltek egyházi reintegrációjára is gondolt.

77 = = Uo. 257.

78 = = Uo. 245.

79 = = Uo. 251.

80 = = Uo. 259, 261.

81 = = Uo. 402.

82 = = Uo. 169, 171.

83 = = Uo. 251.

84 = = Amennyiben igaz Izsák információja, akkor minden valószínűség szerint arról a Donald Harrington által vezetett amerikai csoportról van szó, amelyik 1961. augusztus 19-én érkezett Romániába. „Ferenczi Emma” ügynök szerint ekkor Donald Harringtonné Bedő Juliánna úgy nyilatkozott, hogy azért vannak itt, hogy könnyítsenek a sorsukon. Uo. 208–214.

85 = = Uo. 381.

Májai Endrével 1962. január 17-én folytatott beszélgetéséből tudjuk, hogy távlati terveiben az elítéltek visszatérésével, azaz a hatalom előtti rehabilitációjukkal számolt. Úgy gondolja – fejtette ki beszélgetőpartnerének –, sikerül megszereznie mindegyik számára az engedélyt munkájuk további folytatásához.⁸⁶ Fentiekben felsorolt példák mellett a közömbös magatartás nyilvánvaló cáfolataként értékelhető végül az a jelenítés, amely a püspök afeletti örömről számolt be, hogy néhány lelkész és tanár hazatért a börtönből.⁸⁷

Abban, hogy a püspök hatványozott óvatossággal, mondhatni passzivitással követte a letartóztatásokat, nem a félelem, hanem inkább a józan belátás, a körülmények valós értékelése játszott közre. Miként arra már utaltunk, tisztában volt a letartóztatások politikai motivációival, továbbá azzal is, hogy a hatalom elnyomó szervei éber megfigyelése alatt állnak, és bármiféle komolyabb politikai jellegű kilengés súlyos, kivédhetetlen megtorlást eredményez. Utóbbi állításunkat támasztja alá a püspök ama megjegyzése, mellyel Simén Dániel rendszerellenes magatartását panaszolta Sebe Ferencnek: „Megfogtam Simént, az ablakhoz vezettem, és megmutattam az utcán a Securitate autóját és embereit. Nézd, ez és ez a Securitate embere, vigyázz magadra és nyughass. De Siménnel nem nagyon lehetett beszélni.”⁸⁸ Az erőviszonyok reális érzékelését, korlátozott hatáskörének felismerését támasztják alá a Lőrinczi Mihály és Simén letartóztatásával kapcsolatban 1959. július 20-án Májainak mondott szavai is. Nem lépett semmit Lőrinczi érdekében – fejtette ki –, mert nem lehetett, és Siménnel kapcsolatban is hasonlóképpen fog viselkedni, mert az ő esetében sem tudna semmit segíteni.⁸⁹ Összegzőképpen tehát kijelenthető, hogy a püspök együttérzéssel követte lelkészei és tanárai letartóztatását, passzivitását azonban nem a félelem, hanem az a felismerés vezérelte, hogy képtelen érdemben befolyásolni a rendszer által beindított megtorló büntetőintézkedéseket.

Utalva a fejezetünk elején feltett kérdésre, a válaszunk az lehet, hogy a püspök, ha nem is harsányan, de bizonyos sérelmes ügyekben a rendszer bírálójaként szólalt meg, nem fogadta teljesen kritikátlanul annak az egyház életét diszkriminatívan érintő lépéseit. Mint láthattuk, a hatalom szemében bizonyos érdekvédő intézkedései rendszerellenes árnyalatot kaptak, vagyis a pártállami nómenklatúra szemszögéből nézve nem indokolatlan a püspököt az „ellenálló” jelzővel illetni.

= = Alkalmazkodó réalpolitikusz?

Az unitárius egyház és az államhatalom viszonya az államszocialista rendszer idején kisebb-nagyobb erősségű érdekütközések láncolataként tekinthető és értelmezhető. Ebben a sokszor színpalak mögött zajló konfliktusban az erőviszonyok egyértelműen az államhatalom javára billentek, és a nagy, rendszerszintű átalakítások esetében, mint

86 = = Uo. 232.

87 = = Uo. 278.

88 = = Uo. 144.

89 = = Uo. 111, 112. f.

például az oktatás szekularizálása, az unitárius egyházvezetés – választási lehetőség híján – elfogadta a számára egyértelműen előnytelen változtatásokat. A kisebb, egyházi szempontból viszont jelentősnek minősíthető konfliktusok esetében a püspök, miként a fentiekben bemutattuk, vállalta a hatalommal szembeni mérsékelt konfrontációt. Ha azonban összességében nézzük forrásainkat, azt mondhatjuk, hogy az érdekütközések viszonyrendszerében a püspök stratégiájának gerincét nem a konfrontáció, hanem a kompromisszumkeresés, a tárgyalásos úton történő megegyezés/alkudozás jellemezte.

A legjobb példa erre a taktikára éppen a letartóztatott tanárok és lelkészek esete. 1959-ben a püspök passzív szemlélője volt a letartóztatásoknak, azonban a politikai feszültség enyhülésével nagyon óvatos lépéseket tett az elítéltek kegyelemben részesítéséért és rehabilitációjáért. Ha a megkegyelmezés ügyében nem is tudott konkrét eredményt elérni, a rehabilitáció vonatkozásában dokumentálható az a tény, hogy bizonyos engedményeket sikerült kialakítania az EH illetékeseivel folytatott tárgyalásokon. 1963. július 7-én szülőfaluja, Nagymedesér templomának szószékéről például arról tájékoztatta hallgatóságát, hogy egykori lelkészüket, Pálffy Ákost, akit politikai okok miatt börtönöztek be, havonta kétszázötven lejjel támogatta, és nemrég Bukarestben elrendezte, hogy ismét lelkészként szolgálhasson, nyugdíjat kaphasson, állampolgári jogait gyakorolhassa, mivel ártatlanul ítélték el, és börtönben is ült.⁹⁰

Másik, jelentősnek mondható eredményét Erdő János esetében érte el, akit egy hosszabb folyamat végeredményeként sikerült visszahelyezni teológiai tanári állásába a Securitate és Hoinărescu Ţepeş vallásügyi megbízott aknamunkája ellenére. A Kolozs tartományi állambiztonság kapitánya, Onac Ioan, amikor tudomást szerzett arról, hogy a püspök 1967. szeptember 15-én Erdő számára tanári kinevezést kért Dogarutól az 1967/1968-as tanévre, a következőkről rendelkezett: jelentsék az esetet a Securitaténak, az pedig intézkedjék az EH-nál, hogy megakadályozhassák a kinevezést; kapcsolatba kell lépni a tartomány vallásügyi megbízottjával, hogy megállapíthassák, kik lehetnének alkalmasak a teológiai tanári állások betöltésére.⁹¹ Mivel 1967-ben nem sikerült kiharcolni a kinevezést, 1968. október 23-án a püspök újból megismételte kérését Dogarunál tett látogatásakor. Vállalkozását ez alkalommal siker koronázta, ideiglenes jelleggel ugyan, de Erdő megkapta a gyakorlati tanszék tanári állását, mely Bende Béla október 14-i halálával megüresedett.⁹² A püspök sikere annak fényében értékelődik fel, hogy a jelentés tanúsága szerint a Kolozs tartományi állami szervek részéről biztosan történtek próbálkozások Erdő kompromittálására, a megbeszélés alkalmával ugyanis Dogaru afelől is érdeklődött, hogy a kolozsvári állami hatóságok miért vannak rossz véleménnyel a személyét illetően.⁹³

90 = Uo. 328.

91 = ACNSAS. I. 235729. Vol. 3. 315.

92 = Uo. 228., 230.

93 = Uo. 228.

A tárgyalás módszerével történő érdekérvényesítés alkalmazását és eredményességét az 1951–1953 között ítélet nélkül bebörtönzött Nagy Miklós egykori bankigazgató, földbirtokos, egyházi tisztségviselő esete szintén megerősíti. Az egyházi tisztségéről lemondó Nagy vallomása szerint azért vonta vissza lemondását a püspök kérésére, mert közbenjárt Grozánál, és sikerült kialakulnia, hogy egy évvel korábban helyezték szabadlábra, mint kollégáit.⁹⁴

Azt a tényt, hogy a püspök kormányzási módszerének vezérelvét a kompromisszumkeresés és a tárgyalás képezte, legmeggyőzőbben az az alkusorozat példázza, amelyet az 1568-ban kihirdetett tordai vallásügyi határozatnak, valamint az unitárius egyház fennállásának négyszáz éves jubileumi megünneplése céljából folytatott. A püspök jó taktikai érzékének tulajdonítjuk azt a körülményt, hogy a jubileumi ünnepséghez szükséges állami jóváhagyás megszerzéséhez maximálisan kiaknázza azt a helyzetet, ami az által kínákozott, hogy 1964. augusztus 18–23. között személyesen vehetett részt az IARF Hágában megtartott kongresszusán. Feltételezésünk szerint az IARF végrehajtó bizottsága a püspök sugallatára, közbenjárására döntött úgy, hogy az 1968-as kongresszusát Romániában tartja meg a kettős évfordulóval egyetemben. Az eredetileg 1967-ben Angliában rendezendő kongresszust egy évvel előre hozták azért, hogy az 1968-ban, Romániában tartandó jubileumi ünnepséggel egybekötött kongresszusra megfelelőképpen tudjanak felkészülni. A püspök közvetlen szerepe abból is kihámozható, hogy ő terjesztette a közgyűlés elé a bizottság helyszínekre és időpontokra vonatkozó javaslatát.⁹⁵ Egy másik közvetett információ ebben a témában „Szabo Bela” hálózati személytől származik. „Szabo” szerint 1968. március 19-én Simén Dániel úgy nyilatkozott neki, hogy a püspök az egész ünnepséget egyfelől a személyi kultuszának az építése céljából szervezte, másfelől pedig hogy a nyilvánosság figyelmét ráirányítsa arra, hogy a lelkiismereti és vallásszabadság határozatát legelőször Erdélyben hirdették ki az egész világon.⁹⁶ A Siméni-féle narratíva tehát ugyancsak azon feltevésünket erősíti, hogy az 1968-as ünnepség ötlete a püspöktől származott.

A kongresszus megszervezésének szándékáról a püspök 1965. március 9-én levélben értesítette az EH vezetőjét, és az engedély megadását kérte Dumitru Dogarutól.⁹⁷ Ebben a kérdésben augusztus 3-án a püspök Kovács Lajos főjegyző társaságában személyesen is tárgyalt Bukarestben Gheorghe Nenciu vallásügyi főinspektorral. Választ augusztus 6-án kaptak Nenciu-tól, aki közölte a püspökkel és a főjegyzővel, hogy az EH nem járul hozzá, hogy 1968-ban Kolozsváron kongresszust tartsanak, mivel egy ilyen méretű rendezvénynek még nem adott otthont az ország, következésképpen az állam nem rendelkezik a szervezéshez szükséges feltételekkel.⁹⁸ A kongresszus megszervezé-

94 == Uo. 481.

95 == Uo. 562.

96 == Uo. 277.

97 == Uo. 559.

98 == Uo. 515, 523.

sének terve tehát gyakorlatilag már 1965-ben meghiúsult, azonban a kettős évforduló megünneplése elől nem zárkózott el a hatalom: augusztus 6-án Nenciu azt is közölte a püspökkel, hogy az egyháznak lehetősége lesz emlékünnepet tartani, aminek a részleteit 1968-ban fogják majd megbeszélni.⁹⁹

A jubileumi ünnepség kérdése természetesen az 1966-ban, Londonban tartott IARF-kongresszuson is szóba került. Itt az IARF vezetői a romániai unitárius egyház képviselőivel folytatott tárgyalások során elvetették a „külső” beavatkozás, a lobbitevékenység opcióját, és abban állapodtak meg, hogy a szervezéssel kapcsolatos minden problémát a kolozsvári egyházvezetésnek kell megoldania a román állammal együttműködve.¹⁰⁰ A külföldi „nyomásgyakorlás” közvetlen terhe alól az állam tehát mentesült, azonban az EH 1965. augusztus 6-i közleménye, illetve az események későbbi alakulása arra utal, hogy a pártállami nómenklatúra a pozitív arculatépítésért, valamint a propagandisztikus célokért hajlandó volt alkuba bocsátkozni a kolozsvári egyházvezetéssel. Az érdemi tárgyalások megkezdésének pillanatában a püspök tárgyalási pozíciója tehát meglehetősen kedvező volt: egyrészt volt lehetősége az alkudozásra, másfelől az államhatalom részéről is megvolt a készség a megegyezésre. Az érdemi tárgyalások végül már 1967-ben megkezdődtek az unitárius egyház és az EH képviselői között, és a londoni kongresszuson történt szóbeli megállapodással ellentétben egy alkalommal az IARF vezetői is ellátogattak Romániába, hogy jelenlétükkel erősítsék az egyház alkupozícióit.

Az IARF tisztviselői által is támogatott megbeszélésre július 4-én került sor Bukarestben. A tárgyaláson részt vevő „Ninescu” fedőnevű ügynök szerint Peter Dalbert IARF-elnök egy olyan nemzetközi ünnepség megtartásának az óhaját fogalmazta meg, amely méltóképpen keretezné az 1568-as tordai országgyűlés azon vallásügyi határozatát, mely a világtörténelem egyik legkiemelkedőbb toleranciaaktusaként értékelhető.¹⁰¹ Dalbert javaslatát Dogaru elméleti érvekkel cáfolta, illetve hátrította el, és ezzel lényegében körvonalazta is a későbbi tárgyalások irányát, valamint az 1968-as ünnepség formai kereteit. Mint mondta, az országgyűlési határozat csak a bevett felekezetek számára biztosította a szabad vallásgyakorlat jogát, a görögkeleti románok számára azonban nem. A négyszáz évvel korábban életbe léptetett határozatra tehát úgy tekinteni, mint az összes egyház számára azonos jogokat biztosító jogszabályra, történelmietlen magatartás volna, és sérelmes lenne a román orthodox egyházra nézve is.¹⁰² Az unitáriusok megemlékezhetnek a tordai határozatról, azonban célszerűtlen volna az IARF részéről, hogy egy ilyen tartalmú ünnepet támogasson, és annak nemzetközi, világméretű jelentőséget tulajdonítson. „Ninescu” szerint Dalbert megértést

99 = = Uo. 515.

100 = = Uo. 436.

101 = = Uo. 324.

102 = = Uo. 324, 236.

mutatott az állam képviselőjének érvelése iránt, azonban a püspök és Kovács ragaszkodtak ahhoz, hogy „*legyen kongresszus, az összes külföldi meghívott részt vehessen, és nagy méretű legyen az ünnepség*”.¹⁰³

1968. január 17-én újabb egyeztetésre került sor az EH és az egyház képviselői között Bukarestben. Ezen a találkozón a jelenlevők nagy vonalakban körvonalzták azokat az irányelveket, melyek alapján megrendezni tervezték az 1968-as ünnepséget. Az eredeti elképzelés – IARF-kongresszus, ahol hangsúlyozzák az 1568-as vallásügyi határozat jelentőségét – nem kapott zöld utat, ezért a tárgyalások során abban állapodtak meg, hogy az egyházalapítás évfordulójára emlékeznek, visszafogott nemzetközi jelenléttel. Ez utóbbi azt jelentette, hogy a külföldi vendégek számának tekintetében az egyház további engedményre kényszerült, mivel az óhajtott harmincöt helyett mindössze hét-nyolc személy meghívására kapott engedélyt. A létszámkorlátozáshoz hasonlóan le kellett mondaniuk arról a szándékról is, hogy körlevelekben mozgósíthassák az egyházközségeket. A korlátozásokkal párhuzamosan ugyanakkor lehetőség nyílt arra, hogy az ünnepség Budapesten folytatódjon, kifejezve, hogy a romániai és magyarországi unitárius egyházak közös történelmi hagyományokkal rendelkeznek.¹⁰⁴

A tárgyalásokból az a hatalomgyakorlási képlet körvonalazódik, hogy az EH az állam szemszögéből fontosnak vélt korlátozásokat szimbolikus engedményekkel el-
lensúlyozta. Ebbe a kategóriába soroljuk például a külföldi szervezetek képviselőiben érkezők kérdését, kiknek számát az EH folyamatosan változtatta, egy adott ponton háromban, majd később hatban maximalizálta.¹⁰⁵ Ebbe a sorba illeszthető az ünnepség megszervezéséhez, valamint a kolozsvári templom és püspöki székház felújításához nyújtott pénzbeli segítség, továbbá az egyházi kórus szereplésének jóváhagyása az ünnepség helyszínein: Kolozsváron, Tordán és Déván.¹⁰⁶ Az állam kompromisszumkészségével kapcsolatosan feltétlenül meg kell emlékeznünk arról a „Szabo Belá”-tól származó jelentésről, amely, árnyalva az egyház és az állam közötti tárgyalási erőviszonyokat, arról számol be, hogy a hatalom képviselőivel folytatott megbeszélések egyikén a püspök heves fellépése az utolsó pillanatban az egyház javára billentette az alkudozás mérlegének nyelvét, vagyis nem volt teljesen lehetetlen vállalkozás alkalomadtán bizonyos engedmények kicsikarása. Az idézett jelentés szerint Debreczeni László kolozsvári művészettörténész augusztus 20-án a következőket újságolta „Szabo Belá”-nak: a jubileumi ünnepséget illetően azt híresztelik, hogy végül „*a püspök összes óhaját teljesítették*”, miután „*Bukarestben nagy botrányt csapott az Egyházügyi Hivatalnál, mert nem akarták elfogadni az általa előterjesztett programot. Dogaru úr íróasztalát csapkodta, és tiltakozott, hogy Kolozsváron a vallásügyi megbízottak parancsolnak az egyházaknak.*”

103 = = Uo. 325.

104 = = Uo. 300–301.

105 = = Uo. 293, 288.

106 = = Uo. 253, 278, 288.

*Nem működik az, hogy a hivatal a Securitate ügynökei által szolgáltatott információk alapján vezesse az egyházat. Az egyház szabadságát életbe kell léptetni.*¹⁰⁷

A püspök megfigyelési dossziéjának harmadik kötetében 1968. július 28-i keltezéssel megtalálható az augusztus 16–18. között megtartott ünnepségsorozat forgatókönyve, melyet az egyházvezetés előzetesen beterjesztett az állami hatóságoknak. Azt mondhatjuk, hogy az IARF-kongresszust leszámítva a jubileumi emlékünnepe az eredeti elképzelés szerint zajlott, és viszonylag nagy nyilvánosságot kapott az itthoni és külföldi unitárius, illetve szabadelvű egyházi körökben. A tárgyalások során az állam két szempontot tekintett mérvadónak: minél kisebb nyilvánosság, valamint az általa képviselt történelemszemléletnek ellentmondó egyházi narratíva elnémítása. A rendszer arculatépítő politikájának eredményeként is megvalósuló rendezvénysorozat azonban lényegében egyiket sem tudta maradéktalanul érvényesíteni. A zsinati főtanáccsal, lelkeszszeneléssel egybekötött, Kolozsváron, Tordán és Déván tartott rendezvények önmagukban komoly nyilvánosságot jelentettek az egyház számára, akárcsak a jelenlevők létszáma és a résztvevők társadalmi státusza. A szervezők a következő meghívottakra, illetve létszámra számítottak: az ország egyházainak vezetői, tizenöt hivatalos küldött az IARF részéről, az egyesült államokbeli, angliai, hollandiai, magyarországi, németországi és svájci unitárius egyházak képviselői, a zsinati főtanács egyházi és világi tagjai, valamint az egyházközségek küldöttjei. Nem hivatalos vendégekként, hanem turistaként mintegy kétszáz külföldi vendég érkezésével számoltak, ehhez adódott még a zsinati főtanács létszáma, kb. százhusz személy. A tordai vallásügyi határozat sem maradt teljesen visszhang nélkül, arról ugyanis a Tordára kihelyezett zsinati főtanács keretében megtartott konferencián emlékeztek meg.¹⁰⁸

Szükséges szólnunk azokról a beszámolókról is, amelyek az emlékünnepekről vagy annak visszhangjáról reflektálnak. Szám szerint két ilyen jelentésünk van. Az egyikből arra a következtetésre juthatunk, hogy a jubileumi emlékünnepet a püspök és az unitárius egyházakormányzat komoly „diplomáciai” sikerének könyveljük el, kiegészítve természetesen azzal a megjegyzéssel, hogy mindehhez szükségeltetett a hatalom érdekvezérelt hajlandósága is. A „Szabo Belá”-tól származó jelentés szerint az „*unitáriusok kolozsvári nagygyűlése után Kiss Elek tekintélye sokat nőtt a magyarok körében.*”¹⁰⁹ Az emlékünnepe tehát – mint hangsúlyoztuk – nem maradt visszhangtalan, és az erdélyi magyar közösség szintjén is érzékelhető nyilvánosságot, illetve pozitív kicsengést kapott. A második, „Balog Marton” ügynöktől származó jelentés a rendezvénysorozat politikamentességére, illetve az ország kedvező megítélésére reflektál. Jelentése szerint sok külföldi és belföldi vendéggel beszélt, de nem tapasztalt semmi gyanúsat megnyilatkozásaikban, Donald Harrington New York-i lelkész pedig úgy nyilatkozott, hogy „*1963-hoz képest örömteli változást és fejlődést tapasztal a házámban. Nem csak az ország gazdasága, életminősége javult jelentős mértékben, de*

107 = = Uo. 240.

108 = = Uo. 252, 253.

109 = = Uo. 240.

megváltozott [...] az általános hangulat is.” Az 1968-as jubileumi ünnepség tehát mind az egyház, mind a hatalom részére hozta az elvárt eredményeket: előbbinek komoly identitásképző és -erősítő, utóbbinak viszont jelentős arculatépítő eszközöként működött. Hogy mindkét fél megtalálta számításait, azt a Dogaru és a püspök 1968. október 23-i találkozóján elhangzottak is megerősítik. Ezen Kiss Elek megköszönte Dogarunak az EH alkalmazottaitól kapott segítséget, utóbbi pedig úgy nyilatkozott, hogy az állam számára is hasznos volt, hogy nagyszámú idegen vendég vehetett részt az emlékünnepen.¹¹⁰

Kiss Elek püspökségének jelentős sikerét az 1948-ban betiltott *Keresztény Magvető* folyóirat 1971. évi újraindításával érte el. A negyedévente megjelentetendő kiadvány rendeltetését az egyházvezetés a következőkben határozta meg: a lelkészek elméleti és gyakorlati továbbképzése, a teológiai irodalom művelése; gyakorlati segítségnyújtás a szertartások végzéséhez, az egyházi alkalmazottak és hívek tájékoztatása az egyházi eseményekről, a központ és vidék közötti kapcsolattartás és kommunikáció javítása, a bel- és külföldön megjelenő teológiai könyvek, folyóiratok, kiemelkedő irodalmi és művészeti alkotások ismertetése. A kérdést behatóan kutató Sándor Krisztinától tudjuk, hogy a folyóirat kiadásának engedélyezése érdekében folytatott tárgyalások már 1968-ban megkezdődtek, és az egyházvezetés csak hosszú és bonyolult egyeztetések után kapott engedélyt 1971 januárjában, miután az állam által előírt szigorú követeléseket maradéktalanul teljesítette.¹¹¹

Az EKT 1968. május 9-i gyűlésének jegyzőkönyvében leírtakból arra következtünk, hogy a folyóirat újraindításának gondolata a püspöktől származott. Ebben ugyanis az olvasható, hogy az EH tisztviselőivel folytatott megbeszélésen a püspök pozitív ígéretet kapott egy egyházi lap kiadására vonatkozóan, továbbá az ő javaslatára nevezték ki azt a háromfős munkacsoportot (Erdő János, Kovács Lajos, Sebe Ferenc), amelyet a lap kiadásának és szerkesztésének az előkészítésével bíztak meg.¹¹² A tárgyalások megkezdésének időpontját és a végeredményt tekintve azt mondhatjuk, hogy, hasonlóan az 1968-as ünnepséghez, a püspök jól érzékelt a pillanatot, mikor bocsátkozhat tárgyalásokba a hatalommal ahhoz, hogy kérését teljesítsék. Természetesen ez esetben is az időzítés és a tárgyalás önmagában még nem jelentetett garanciát a sikerre, a döntő tényezőnek az államvezetés akarata minősült, melyet kizárólag gyakorlati szempontok határoztak meg. Meggyőző bizonyítéka mindennek az egyetlen, ez ügyben rendelkezésünkre álló forrásunk. 1970. november 17-én Hoinărescu Ţepeş vallásügyi inspektor a következőket javasolta Dumitru Dogarunak a püspökkel november 12-én folytatott tárgyalás után: az unitárius papok körében kétértelmű beszédek tartalmazó prédikációs gyűjtemények járnak kézről kézre, ellenőrizetlenül. Azért, hogy ezeket a keringő anyagokat ellenőrizni tudják, szükségszerű egy olyan időszakos fo-

110 == Uo. 228.

111 == Sándor, 2013.

112 == ACNSAS. Fond informativ, I. 235729. Vol. 3. 266.

lyóiratnak a megjelentetése, amelybe ezeket „becsatornázzhatják”, azaz felügyelet alá vonhatják. Emellett pozitív visszaigazolása lehetnek annak, hogy az állam megfelelő módon rendezi az egyházakkal fenntartott kapcsolatait.¹¹³

Az egyház számára a rendkívül fontos ügyek közé tartozott az állambiztonsági szervek által megfigyelt és zaklatott lelkészek, illetve teológiai hallgatók helyzetének megnyugtató rendezése is. A gyakorlatban ezt a püspök szintén tárgyalások révén kívánta megoldani, vagyis az EH képviselőivel való találkozások alkalmával szót emelt a politikai rendőrség, valamint egyes területi felügyelők túlkapásai ellen, és védelmet kért lelkészei számára. Az 1968. október 23-i meghallgatásán például azért panaszkodott Dogarunak, hogy a Securitate és Hoinărescu Ţepeş megbízott nagyon sokat ártottak Erdőnek.¹¹⁴ Hasonlóképpen járt el Rostás Dénes érdekében, amikor Ladislau Vişsan vallásügyi felügyelőnél panaszolta be Hoinărescut és a Securitatét az ellene folytatott intrikák miatt.¹¹⁵ A zaklatások tárgyalások útján történő rendezésének legmeggyőzőbb bizonyítéka Sebe 1965. március 29-én kelt jelentésében olvasható, melyben a püspök a következőket mondta ügynök munkatársának: *„Én testvéri és lojális módon szeretnék együttműködni Hoinărescuval, de ha akadályoznak bennünket, Dogaru úrhoz kell fordulnom, úgy, ahogyan azt már tettem akkor, amikor egyes papokat megverték. Akkor is, anélkül, hogy bárki is tudott volna róla, Bukarestbe mentem, és panaszt tettem a főtitkár úrnál, és így megszűntek a verések.”*¹¹⁶

Ugyancsak tárgyalások útján oldott meg a püspök egy másik kényes kérdést is, melyet Sebe Ferenc és „Torday Kalman” hálózati személyek provokáltak ki azzal, hogy egy olyan zászlóról tájékoztatták a politikai rendőrséget, amelyet Észak-Erdély Romániához való visszacsatolása után a kolozsvári templom orgonaszekrényébe rejtettek el. Az SKTI 1967. március 25-én kelt jelentése szerint a püspök ebben az ügyben Bukarestbe utazott, és Dogarutól biztosítékot kapott arra, hogy a kérdést kedvezően oldják meg. Közbenjárása ebben az esetben is eredményesnek bizonyult, ugyanis az állambiztonság szervei lemondtak a nyomozati vizsgálat megindításáról.¹¹⁷

== = Lojális, a hatalmat kiszolgáló bábfigura?

Egy „Palffy Janos” ügynöktől származó, 1964. december 7-én kelt tájékoztató jelentés megerősíti azt a bevezetőnkben már említett információt, hogy a lelkészközösség bizonyos rétege a hatalom hűséges kiszolgálójaként tekintett püspökére. A továbbiakban ebből a jelentésből idézünk bővebben, ami részben Máthé Sándor és Máthé Zsigmond lelkészeknek, részben az unitárius egyháztársadalom bizonyos szegmensének a véleményét tükrözi az ügynök tolmácsolásában. *„A két unitárius lelkész panaszkodva mond-*

113 == Uo. 180.

114 == Uo. 230.

115 == Uo. 309.

116 == Uo. 552.

117 == Uo. 364.

ta, hogy nem csak a napirendi pontokat, hanem az elmondott beszédet is előzetesen be kellett mutatni román nyelven Bukarestben, az EH-ban. Az EH képviselője részt vett a Főtanácson és ellenőrizte a munkálatok zajlását. Dr. Kiss Elek püspök magatartását a lelkészek és az egyház híveinek nagy része kifogásolta. Szemére vetik, hogy talpnyaló/túlzottan hűséges, fél a hatóságoktól, gyenge emberként jellemzik, karrieristának, oportunistának [tartják]. Ahogy mondják, ha kap egy levelet külföldről (főleg az USA-ból vagy Angliából), nem nyitja fel, hanem érintetlenül átadja a hatóságoknak. Nem mer fenntartani semmiféle vallási vagy kulturális kapcsolatot az angliai vagy USA-beli nagy unitárius közösségekkel.”¹¹⁸ Az egy évtizeddel korábban, 1955 decemberében kelt, „Incze Valter”-től (azaz Izsák Vilmostól) származó jelentés ennél lényegesen tömörebben és közvetlenebbül fogalmazta meg a püspök rendszerrel szembeni viszonyát. Incze szerint Gyallay Pap Domokos író egyik nőismerőse egy találkozásuk alkalmával afelől érdeklődött: „Mit csinál az áruló püspök, vajon hogyan adta el magát ennek a cigány rendszernek?”¹¹⁹

1964 novemberében „Ferenczi Emma” Budapesten találkozott Kiss Évával, a püspök leányával. A tőle nyert információk szerint az első személyes találkozóig, az 1964-es hágai IARF-konferenciáig, a nemzetközi egyházi berkekben a püspököt a rendszer emberének tekintették. Idézzük „Ferenczi” jelentésének erre vonatkozó részét: „Azt mondta a forrásnak, most valóban büszke az apjára [...], akiről nyugaton azt mondták, hogy egy kommunista püspök, »vörös pap«, de most tisztázódtak ezek a kérdések az unitáriusok Haga-i nemzetközi kongresszusán, ahol a nyugatiak személyesen beszéltek vele, meggyőződtek kicsoda, és sokat ünnepelték.”¹²⁰

Természetesen a püspök maga is tisztában volt azzal, hogy sokan kifogásolják az általa képviselt irányvonalat, és lényegesen határozottabb, harciasabb fellépést várnak tőle a hatalommal szembeni megnyilvánulásaiban. „Ferenczi Emma” 1959. november 21-i tájékoztatója szerint a püspök felesége a következőket mondta Vári Albert teológiai tanár özvegyének: „a történelem hivatott megítélni férje működését, aki a legnehezebb időkben volt püspök, és [aki] ebben az időszakban teljesítette az unitárius vallás [sic!] előtt álló feladatokat. Ma még mindig vannak emberek, akik kritizálják, de eljön az idő, amikor a történelem igazolni fogja magatartásának igazságosságát.”¹²¹ Egy szintén „Ferenczi”-től származó jelentésben a püspök ama panaszáról olvashatunk, hogy elégedetlen amiatt, amiért környezete képtelen reálisan felmérni és megérteni azt a helyzetet, amiben egyházfőként van: „Panaszkodott, hogy követik, minden levelét felbontják és elolvassák, mindezek ellenére minden levelet mihelyt megkap, bemutatja a néptanács mellett [működő] felügyelőségnek, így fejezve ki »hűségét«. Ezek a szempontok nincsenek értékelve, és egyes személyek a környezetéből tévesen értelmezik

118 = = Uo. I. 235729. Vol. 2. 521, 522.

119 = = Uo. 72.

120 = = Uo. 517.

121 = = Uo. 136.

ezeket, tény, ami miatt elégedetlen.”¹²² Összegezve tehát a fentieket, az egyházi közvéleményen belül létezett egy olyan – jelentősnek mondható – áramlat, amely a püspök hatalommal szembeni megalkuvó magatartását kifogásolta.

Az alábbiakban vizsgáljunk meg néhány példát arra vonatkozóan, hogy jogosak voltak-e ezek a kritikák, voltak-e olyan megnyilvánulásai az egyházfőnek, amelyek megalapozhatták a hűséges, rendszert kiszolgáló püspök képének a kialakulását. Először nézzük az egyházi nyilvánosság előtt történő megnyilatkozásait, kijelentéseit. „Szasz Gh.” 1954. március 27-én kelt jelentése szerint 1954 márciusában a püspök találkozott Bukarestben a vallásügyi minisztérium képviselőjével és Petru Grozával, az államtanács elnökével. Az itt szerzett pozitív benyomások következtében úgy nyilatkozott az egyházi főtanács, hogy azon a véleményen volt és van, hogy az egyháznak lojálisan kell viselkednie a kormánnyal szemben. Ezt az álláspontját később egy, a PRT-ben szervezett baráti találkozás alkalmával is megismételte.¹²³ Értékes információkat szolgáltat ebben a témában Májai Endre lelkész 1960. április 13-án kelt tájékoztatója is: „1958-ig nagyon jó barátságban volt dr. Petru Grozával, a Nagy Nemzetgyűlés elnökével. Ebből a barátságból az unitárius egyháznak sok előnye származott. Ugyancsak eme barátság miatt körülbelül az 1948. évtől kezdődően dr. Kiss Elek teljes szívvel a demokratikus rendszer mellett állt, és minden istentisztelet alkalmával kihangsúlyozta találkozásait dr. Petru Grozával, és a demokratikus rendszertől kapott előnyöket. A püspöknek e nyilatkozatai túlzóak voltak, és a hívek és papok nem fogadták kedvezően.”¹²⁴

A brassói lelkésszel azonos információkat szolgáltat ebben a kérdésben Sebe Ferenc előadó-tanácsos is. Az 1961. április 13-ai jelentése szerint a kolozsvári egyházközség 1961. évi közgyűlésén a püspök nagyon pozitívan nyilatkozott az unitárius egyház és az állam közötti viszonyról, az EH-val fennálló kapcsolatukat barátinak, testvérinek minősítette. A hívek körében – mondta Sebe – a püspök egyébként mindig „nagyon hűségesen” nyilatkozik.¹²⁵ A hűségnyilatkozatok természetesen nem korlátozódtak kizárólag csak a belső egyházi nyilvánosságra, a látogatóba érkező külföldi vendégek szintén a püspök „célközönsége” közé tartoztak: az 1961 augusztusában Donald Harrington lelkész által vezetett amerikai vendégek előtt tartott istentiszteleten például a Grozával ápolt barátságáról, valamint az állam részéről kapott támogatásokról is szót ejtett.¹²⁶ A püspök a külföldi vendégek társaságában sem volt visszafogott.

Két forrás is arról tanúskodik, hogy a túlzó hűségnyilvánítások néha a beszélgetőpartnerek számára is szembetűnők voltak. Az 1963 májusában Kolozsvárra látogató Hendrik Jacob Wytema IARF-elnöknek például azzal dicsekedett, hogy nagyon

122 == Uo. 348.

123 == Uo. 53.

124 == Uo. 146.

125 == Uo. 174.

126 == Uo. 208..

sok régi kézirat fordítására és kiadáshoz való előkészítésére csakis a mostanság biztosított szabad vallásgyakorlásnak köszönhetően kerülhetett sor, mivel az ezt megelőző háromszáz évig tartó elnyomás időszakában erre nem nyílt lehetőség. Az esetről jelentő Sebe szerint, amikor Wytéma „meghallotta a »vallásszabadság« kifejezést, akkor az arcán a hitetlenségnek enyhe mosolya futott át.”¹²⁷ 1967 szeptemberében A. W. Cramer IARF-titkár és felesége Kolozsvárra látogatott, és az itt szerzett benyomások alapján úgy vélekedett, hogy a püspök igyekezett neki felmondani azt a leckét, amit Bukarestben kapott. Mindez abból ismerhető fel – mondta –, hogy a püspök erőltetetten dicsérte az egyházak és hívek helyzetét a kommunista országokban.¹²⁸ A lojális állásfoglalások sora a külföldön tett nyilatkozatokkal vált teljessé. Az 1964. augusztus 18–23. között zajló hágai IARF-kongresszuson, valamint az augusztus 24–26. között zajló leideni teológiai konferencián résztvevők (Kiss Elek, Kovács Lajos, Sebe Ferenc) Sebe beszámolója szerint a rendszer elvárásainak megfelelően viselkedtek és szólaltak fel. „A küldöttség tagjai, ahogyan elutazásuk előtt hangoztatták, el voltak tökévelve, hogy úgy képviselik az unitárius egyházat és az RNK-t, hogy senki se tudjon semmit a viselkedésükben kifogásolni. Többször és többféle módon fejezték ki azt, hogy nem szeretnék elveszíteni az EH és a kormány bizalmát. Visszatérésük után el lehet mondani, hogy nagyvonalakban sikerült betartani ígéretüket. A megállapításaikban, előadásaikban, a nyitott és hivatalos jelentésekben megfelelően szólaltak meg, sőt éppen olyan módon, hogy a hallgatóság tapsát váltották ki az unitárius egyház és a rendszerünk által megvalósított [élet]körülmények és feltételek iránt.”¹²⁹

Nézzünk most néhány, a rendszerhűsége és a hatalom kiszolgálására vagy a hatalom akarátának való alávetettségre utaló cselekedetet. Az egyházfő hatalomhoz való viszonyulásának kritikájából kitűnik, hogy az ellene megfogalmazott kifogások egyike a cselekvési autonómia hiánya, a rendszer utasításainak kritika nélküli elfogadása. E negatív magatartásra elsősorban a püspöknek a külföldi egyházakkal folytatott kapcsolattartását hozták fel példának, abszurdnak tartva azon döntését, hogy a neki vagy az egyháznak címzett leveleket kibontatlanul továbbítja az EH szerveihez. Mivel a külföldi egyházakkal való kapcsolattartást a vallásügyi törvény szigorú állami felügyelet alá helyezte, a megfogalmazott kritikák túlzóak voltak, másrészt azonban az is igaz, hogy a püspök megrögzötten ragaszkodott ahhoz, hogy az EH tudomása és engedélye nélkül ne történjen semmilyen intézkedés ebben a vonatkozásban. Sebe 1963. április 23-án kelt jelentése szerint például a püspök nem szeretett levelezni külföldiekkel, és csak olyan kapcsolatokat tartott fent, amelyekről az EH is tudott, illetve amelyeknek a fenntartására engedélyt kapott.¹³⁰ A rendszerrel szembeni túlzott elővigyázatosságnak, tiszteletnek jellegzetes bizonyítéka továbbá az a mozzanat is, amikor

127 = = Uo. 299.

128 = = ACNSAS. I. 235729. Vol. 3. 304.

129 = = ACNSAS. I. 235729. Vol. 2. 469.

130 = = Uo. 287.

Csifó Nagy László elhalálozása alkalmával az amerikai unitáriusok elnökétől kapott – személyes jellegű – részvénytulajdonosi levelet felbontatlanul továbbította az EH-hoz.¹³¹

A nem hivatalos látogatókként érkező külföldi vendégek előli „menekülést” szintén a hatalom játékszabályaihoz való idomulás, a megfelelési kényszer közvetett bizonyítékaként értékeljük. Sokatmondó e tekintetben az a történet, amit a Belügyminisztérium Kolozs tartományi szervezete 1965. február 25-én kelt összefoglaló jelentésében olvashatunk: 1962. június 15-én a „Grigorescu” fedőnevű hálózati személy egy amerikai turistától kapott levelet kézbesített a püspöknek, ami B. Wels egykori amerikai konzul üdvözlését tartalmazta. Utóbbi, miután elolvasta a levelet, a turista holléte felől érdeklődött, majd miután megtudta, hogy már nem tartózkodik Kolozsváron, „*nagyon elégedettnek mutatkozott, amiért nem kellett vele találkozni*”.¹³² Ezt követően nyomatékosan kérte az idegenforgalomban dolgozó ügynököt, hogy ha a városba érkező turisták közül bárki is szeretne vele személyesen találkozni, „*úgy rendezze a dolgokat*”, hogy erre ne kerülhessen sor. „*Nyugodt életet akarok, amennyire lehetséges – indokolta kérését –, és nem szeretnék abba a gyanúba esni, hogy kapcsolatokat tartok fenn külfölddel.*”¹³³ A rendszer akaratához idomuló, azt kiszolgáló magatartásnak egy másik példáját ugyancsak ebben a jelentésben olvashatjuk. A beszámolót szerkesztő Onac Ioan rendőrkapitány szerint 1959–1963 között az állambiztonság szervei több alkalommal is segítségét kérték „*bizonyos személyek*” cselekedeteinek a dokumentálása céljából, és minden alkalommal készségesen rendelkezésükre bocsátotta a kért anyagokat és adatokat.¹³⁴

A rendszerhű arculat kialakulásához, illetve megszilárdulásához a pártállam is hozzájárult olyan jelképes cselekedetekkel, mint 1968-ban a „Köztársasági csillagrend” második osztályú érdemrendjével való kitüntetés. Sebe szerint a kitüntetés az egyházfőt és a vezető egyházi tisztségviselőket örömmel töltötte el¹³⁵ – minden valószínűség szerint azért, mert ez tulajdonképpen biztosítéka és pozitív visszaigazolása volt a hatalom irányából annak, hogy az egyház kormányzási módszerét elfogadja, megfelelőnek tekinti. A rendszerhű képre a püspök is ráerősített azzal, hogy központi békebizottsági tagságával szerepet vállalt a hatalom propagandagépezetében.¹³⁶ 1962-ben a bukaresti központi békeértekezlet munkálataira küldött Kolozs tartományi bizottságba a püspököt is beválasztották delegátusként.¹³⁷

131 == Uo. 368.

132 == ACNSAS. I. 235729. Vol. 1. 189.

133 == Uo. 189.

134 == Uo. 191.

135 == ACNSAS. I. 235729. Vol. 3. 273.

136 == ACNSAS. I. 235729. Vol. 2. 146.

137 == Uo. 243.

= = A püspök egyházkormányzási stratégiáját és magatartását meghatározó tényezők

Korábban szoltunk arról, hogy a püspök vezetési stratégiájának irányelvét, gerincét a megegyezést kereső, nyílt összecsapásokat kerülő, tárgyalásos úton történő érdek-képviselés és érdekérvényesítés képezte. Megfigyelhettük, hogy bizonyos ügyekben visszafogott kritikát alkalmazott a hatalom intézkedéseivel szemben, Izsák esetében pedig határozott ellenállást tanúsított, másfelől azonban azt is láthattuk, hogy rendszerhűségét sokszor olyan látványosan juttatta kifejezésre, hogy az még közvetlen környezetében is visszatetszést szült. Adódik a kérdés, hogy mi állhatott eme magatartás mögött: jól kigondolt kormányzási stratégia vagy a félelem, karrierizmus motiválta elvtelenség? Véleményünk szerint az előbbi, vagyis a jól kigondolt stratégia, amelyik, figyelembe véve a korszak politikai adottságait, nem az ellenállást, hanem a kiegyezést, az óvatosságot részesítette előnyben, helyezte vezetési koncepciójának homlokterébe. Természetesen ezt az irányvonalat alapvetően befolyásolta a rendszer erőszakra épített hatalomgyakorlási módszere, így a megtorlás megelőzése a legfontosabb elemét képezte az egyházfő kormányzási elvének.

Mielőtt a püspök magatartásának és kormányzási stratégiájának meghatározó indítékairól szólnánk, szükséges leszögeznünk, hogy az eszmei azonosságból fakadó együttműködés motivációja kizárható, mivel a rendszer erőszakos módszerei, diszkriminatív politikája és társadalmi célkitűzései nemcsak hogy ismertek voltak az egyházfő előtt, hanem ellentétben is álltak az egyház érdekeivel, illetve az ő értékrendjével. „Ferenczi Emma” 1961. február 28-án kelt jelentése világosan rámutat arra, hogy a hatalommal való együttműködést nem az eszmei, értékrendbeli azonosság, hanem az erőszakos hatalomgyakorlás és a félelem légköre határozta meg. „Ferenczi” szerint Donald Harrington amerikai lelkész látogatása kapcsán a püspök felesége a következőket mondta neki: nagyon meg voltak ijedve Harrington és felesége látogatása alkalmával, ő fel volt készülve arra, hogy be fogják hívni a Securitatéra. Nagyon örvendenek ugyanakkor a látogatásnak, mert így alkalom adódott arra, hogy a nyugati unitáriusokat tájékoztassák a helyzetükről. Férfjének nagyon sok barátja van külföldön, akik, nem ismerve valódi helyzetüket, nem értették meg, hogy miért szakította meg velük a kapcsolatot. Harringtonékon keresztül ezek a barátok azonban most tájékozódhatnak az okokról, és megőrizhetik a róla kialakított pozitív benyomásaikat. Nehéz az egyház helyzete, a férjének nincs befolyása a dolgok menetére, a legértékesebb emberek be vannak börtönözve, egyetlen jó szót sem mondhat az érdekükben. Hajdan, mikor még létezett az Országos Magyar Párt, ha a magyaroknak valami panaszuk volt, ehhez a párthoz fordultak, és az rögtön intézkedett. Figyelmeztették Harringtonékat, hogy vigyázzanak, mit nyilatkoznak, mert a román hírszerző szervek már másnap tudomást szereznek arról, ezért tehát abban az esetben, ha Romániára nézve kedvezőtlen kijelentéseket tesznek, akkor kellemetlen helyzetbe hozhatják azokat a személyeket, akikkel kapcsolatba léptek kolozsvári tartózkodásuk idején.¹³⁸

138 = = Uo. 162, 163.

Egy másik, szintén „Ferenci Emmá”-tól származó jelentés ugyancsak azt az olvasatot támasztja alá, hogy az együttműködés háttérében a kényszer és nem az elvi azonosság állt. Az 1964. augusztus 19-én kelt jelentésben a következőket olvashatjuk ugyancsak a püspöknétől származó információk alapján: mielőtt a férje Kovács Lajos és Sebe Ferenc társaságában elutazott volna a hágai IARF-kongresszusra, a vallásügyi inspektortól útbaigazítást kaptak, hogy miről beszélhetnek, és miről nem. Az amerikai vendégek (Donald Harringtonék) látogatásakor sokat izgultak, nehogy valami hibát kövessenek el, mivel megfigyelés alatt tartják lakóházukat, azt is figyelik, hogy mit esznek, éppen ezért nehéz még takarítónőt is alkalmazniuk. Nagyon tartott attól, nehogy Harringtonné valami kompromittálót mondjon, és emiatt nekik ebből kellemtelenségük származzon. Harringtonné Szántó Vilma most láthatta, hogy itt nincs mozgásszabadság az idegenek számára, hogy a küldöttség utazása még az országba érkezésük előtt meg lett szervezve. Testvére el tudta mondani neki, hogy a székelyeket „terrorizálják”, hogy Sepsiszentgyörgyből és Háromszékből „román fészkeket” csináltak. Harringtonné, aki a „régí rendszerben” Romániában élt, láthatja, hogy most rosszabb a magyarok helyzete. Régen voltak magyar iskolák és újságok, az egyházak harcolhattak híveik jogaiért, de most az egyház nem léphet fel senkinek a védelmében. Férjének nagy nehézségei vannak a kiszabadult, fizikailag és lelkileg elgyötört, segítségnyújtásra szoruló lelkészek miatt, mivel még nem tudta elintézni, hogy álláshoz juthassanak. Ezekről a problémákról nem szabad tájékoztatniuk a külföldet, itthon pedig nincs, akinek panaszkodjanak. Ameddig élt Petru Groza, még lehetett vele bizalmasan beszélgetni, de halála óta nincs senkijük.¹³⁹

A haszon- és nem értékeltvű együttműködés bizonyítékaként idézzük végül a püspök 1964 áprilisában Sebe Ferencsel megosztott gondolatait: „...*úgy vélem, hogy az egyház és mindannyiunk érdeke, hogy minél tökéletesebb összhangban éljünk az állammal, az én feladatomban, hogy védjem az egyház érdekeit, és ezt teszem, de ez [az érdekvédelem] csak úgy végezhető, ha figyelembe vesszük a valós helyzetet, amiben élünk. Ez nem jelent önfeladást, vagy hogy hízelgők legyünk, de azt jelenti, hogy igazodjunk a hivatal által adott rendelkezésekhez és a létező keretekhez, hogy az ország törvényeivel összhangban megpróbáljunk eredményeket elérni.*”¹⁴⁰

A rendszer tekintélyelvűségéből származó veszélyeket a püspök látványos hűséggesztusokkal, fokozott óvatossággal, valamint az esetleges konfliktusok megelőzésével próbálta elhárítani. Miután a lojalitásra vonatkozóan több példát is bemutatunk, a továbbiakban csak az utóbbi két módszerhez kapcsolódóan szeretnénk bemutatni néhány jellegzetes esetet.

Nézzük először az óvatosságra utaló eseteket, melyek legfőbb jellemzője, hogy a püspök szigorúan ragaszkodott a hatalom által felállított követelményrendszerhez, és látványosan kerülte az esetleges konfliktusokra, illetve gyanúsítgatásokra okot adó helyzeteket; egyháza tisztviselőitől természetesen hasonló magatartást követelt.

139 = = Uo. 457–459.

140 = = Uo. 403.

Eklatáns példa ez utóbbira az alábbi eset: 1961. április 1-jén Sebe Ferenc a püspök tanácsát kérte azzal a jelenséggel kapcsolatban, hogy a vallásórára járó gyermekek száma megcsappant. Válaszként a következő tanácsot kapta felettesétől: „*Ne tegyék ki magatokat semminek, nehogy túlzásba essetek ebben a tekintetben. Máskülönb a helyzet hasonló a többi itteni országbeliéhez. Ez a dolog nagyobb léptékben fog majd megoldódni.*”¹⁴¹ 1964-ben a hitoktatás elé gördített akadályokkal kapcsolatban hasonló értelemben nyilatkozott, és a fennálló körülmények elfogadását tartotta a leghelyesebb magatartásnak az egyházat sértő diszkriminatív helyzet ellenére: „*Nem engedték, hogy végezzük ezt a munkát, nem nézték jó szemmel, és mi lemondtunk erről a munkáról. Ilyen volt a helyzet, és így volt helyes [cselekedni].*”¹⁴² A nagyfokú elővigyázatosság nyomai az 1964-es hágai kongresszus vonatkozásában is jól kitapinthatóak. Elutazásuk előtt például a küldöttség tagjai (a püspök, Kovács Lajos, Sebe Ferenc) abban állapodtak meg, hogy úgy fogják képviselni az államot és az egyházat, hogy ne lehessen semmiféle kritikával illetni a magatartásukat,¹⁴³ ugyanakkor a püspök – bár szóbeli felkérést kapott erre a szervezőktől – nem merte magával vinni az emlékszerleget a kongresszusra, mivel nem volt erre engedélye az EH-tól.¹⁴⁴

Az önvédelmet szolgáló óvintézkedés példájaként értelmezhető Walter Wilson unitárius vallású elektromérnök esete, aki 1964-ben azzal a céllal érkezett Romániába turistaként, hogy felkeresse a vallásához kapcsolódó fontosabb erdélyi helyszíneket. Kolozsvári tartózkodása idején egy alkalommal a püspök vacsorára hívta meg Wilson-t, és egyben maradásra szólította fel az utóbbi mellé hatóságilag kijelölt tolmácsot is, holott az jelezte, hogy neki nem köteles jelen lennie.¹⁴⁵ Vagyis a püspök egy nyugati állampolgár társaságában egy állami tisztviselő jelenlétével biztosította be magát, hogy az „idegen” társaságában nem szervezkedik semmiféle rendszerellenes összeesküvésre. Az öncenzúrába hajló óvatosság, önmérséklet kirívó példájaként említhetjük meg azt a szerkesztői munkafolyamatot, amely egy olyan kis egyháztörténeti ismeretöt kívánt összeállítani, amit az IARF kért az unitárius egyháztól az 1964-es hágai kongresszusra. Az egyház jelenéről is beszámoló, Erdő János által szövegezett ismeretterjesztő tanulmányt 1964. május 13-án véleményezte a püspök, Sebe Ferenc és Kovács Lajos. A megbeszélésről jelentő Sebe szerint a jelenlevők egyetértettek abban, hogy lehetőleg kerülni kell az olyan fejezeteket az egyház múltjából, melyek a felekezetek közötti konfliktusokra utalnak, és olyan intézményekről tájékoztatnának – iskolák, egyháztársadalmi szervezetek, kiadványok –, amelyekkel az egyház 1948-at követően már nem rendelkezik.¹⁴⁶

141 == Uo. 166.

142 == Uo. 509.

143 == Uo. 469.

144 == Uo. 495.

145 == Uo. 503.

146 == Uo. 407.

A püspök megelőzési stratégiájában négy elem különíthető el: passzív magatartás a külföldi kapcsolatokban, a hatalom narratívájához való idomulás, a kompromittáló cselekedetek, megnyilatkozások leleplezése, illetve elhallgattatása, valamint az ideológiai útmutatás. A külföldi egyházakkal vagy vallási szervezetekkel szembeni passzív magatartásra jó példa a következő eset: 1960-ban, amikor az IARF titkára, S. van der Woude bejelentette látogatási szándékát Kovács Lajosnak, a püspök úgy nyilatkozott, hogy nem hívnak meg senkit, mert senkivel és semmilyen szervezettel nem tartanak fenn kapcsolatot. Ellenben ha mégis jönni akar, akkor szívesen látják.¹⁴⁷ A hatalmi diskurzushoz való idomulásra a következő esetet hozhatjuk fel példának: 1960. április 27-én a püspök magához hívatta Májai Endrét, és a következőket mondta az utóbbi egy 1958-ban tartott előadásával kapcsolatban. Augustin Enea, Kolozs tartományi inspektor figyelmeztette őt, ne gondolják azt, hogy hozzájárulnak ahhoz, hogy a lelkészi értekezleteken teológiai kérdésekről – a lélek hallhatatlanságáról, Istenről stb. – értekezzenek, beszéljenek helyette a népi demokratikus rendszer előnyeiről, az országban zajló építkezésekről és a békéről. *„Tehát vagy mindent az akaratok szerint teszel, vagy mind megünnel a fenébe. Megkérek, ne írj többet filozófiai vagy hittani kérdésekről, hogy kerüljük el azokat a problémákat, amelyek elválasztanak az államtól, keressük azokat a kérdéseket, amelyek összekötnek.”*¹⁴⁸

Az ideológiai útmutatás módszerét a püspök elsősorban a lelkészi értekezleteken alkalmazta a következő koreográfia alapján: az elhangzott előadás után mindig elsőként szólalt fel, és ódaszerűen magasztalta a rendszer által megvalósított politikai, gazdasági és társadalmi eredményeket, valamint az egyháznak nyújtott segítséget.¹⁴⁹ Ez történt például a kolozsi egyházkör 1964. október 12-én tartott lelkészi értekezletén, melynek témája az ország fejlődése volt. Felszólalásában a püspök szükségszerűnek minősítette az előadást, mivel abból átfogó és nagyszerű képet nyertek az ország fejlődésének folyamatáról. Ezt követően pozitív hangnemben – mint az egyházat támogató személyekről – beszélt Petru Grozáról, Dumitru Dogaruról és Hoinărescu Tepeşről. Gondolatmenetét végül azzal a lelkészekhez intézett felkéréssel zárta, hogy még nagyobb lelkesedéssel dolgozzanak hivatásukban, hogy méltóan tudják szolgálni munkájukkal népüket és az ország fejlődését.¹⁵⁰

A leleplezésnek mint megelőző módszernek leglátványosabb, egyben legbizarrabb esetét Kelemen Lajos történész hagyatékával kapcsolatban illusztrálhatjuk. Az

147 == Uo. 143.

148 == Uo. 153.

149 == Erről a módszerről Sebe Ferenc is említést tett 1964. október 13-án tartótisztjének, Ioan Onac kapitánynak. Mint mondta, a lelkészek nem tudnak hozzászólni az értekezleten elhangzó előadásokhoz, mivel a püspök és a teológiai tanárok jelenlétében, illetve felszólalásaikat követően nem mernek beszélni. A püspöknek az a módszere, hogy „az előadás után azonnal magához ragadja a szót, és olyan részletekbe menően beszél, hogy úgy tűnik mintha újabb előadást tartana”. Uo. 492.

150 == Uo. 489–490.

1963. július 9-én elhunyt – az egyházi főgondnoki tisztséget is betöltő – Kelemen temetési szertartására augusztus 12-én került sor. A szertartást a püspök végezte, és a jelenlevőket azzal a megdöbbentő kijelentésével sokkolta, hogy az elhunyt hagyatékát Jakó Zsigmond és Szabó T. Attila az egyház levéltárába helyezték el.¹⁵¹ A temetésen résztvevők megdöbbenését jól illusztrálja Debreczeni László kijelentése, aki úgy nyilatkozott, hogy még álmában sem gondolta volna, hogy a püspök mindezt elmondja a szószékről.¹⁵² Ha erkölcsileg kifogásolható is volt azonban a püspök magatartása, a hagyaték hollétének felfedése paradox módon mégis az egyház érdekét szolgálta, az ugyanis teljesen nyilvánvaló volt a korábbi tapasztalatok alapján, hogy az egyházba beépített ügynökök előbb-utóbb úgyis felfedik az állambiztonságiak előtt ezt az ügyet, és az utólagos mentegetőzés nemcsak bizalomvesztéssel, hanem az egyházat feleslegesen megterhelő bonyodalommal és hosszadalmas öngazoló magyarázkodással fog járni.

Az államot és annak politikáját kompromittáló kijelentésektől való óvakodás a legfontosabb stratégiai lépések közé tartozott. Ebben a tekintetben három jellemző példát szeretnénk bemutatni. Az egyik Donald Harringtonék 1961. évi látogatása, mikor is – Sebe Ferenc szerint – sem a vendégek, sem az egyházi vezetők nem tárgyaltak politikai természetű témákat, és érzékelhető volt az ilyen jellegű témáktól való kölcsönös óvakodás.¹⁵³ A másik eset a brassói templom felszentelésének harmincéves évfordulója alkalmával szervezett ünnepséghez kapcsolódik. Az 1966. október 23-i ünnepséget a Carpați vendéglőben tartott ebéd zárta. Az ebéd végeztével a mintegy száznyolcvan résztvevő közül többen is a püspök felszólalását követelték, erre azonban mégsem került sor. Az egyházfő magatartását később Májainak azzal magyarázta, hogy nyilvános helyiségben voltak, felszólalása másokra is ösztönzőleg hatott volna, és mivel alkoholt fogyasztottak, tartott attól, hogy „*valami ostobaságot*” mondanak.¹⁵⁴ A harmadik példa Berthe van Gennep, az IARF egyik tisztviselője és férje 1966 októberében megejtett látogatásához kapcsolódik. A vendégekről jelentő Sebe szerint nem érzékelt semmi rendkívülit, azonban egy alkalommal Hans van Gennep arról érdeklődött a püspöktől, hogy a romániai magyarok szeretnék-e azt, hogy Magyarországhoz tartozzanak. A feltett kérdésre a püspök kitérő választ adott, „*mi nem politizálunk – mondta –, mi nem válaszolunk egy ilyen kérdésre, mert nem szabad politizálnunk.*”¹⁵⁵

A püspök kormányzási stratégiáját, az egyház működését meghatározó politikai környezet mellett, még három tényező befolyásolta/befolyásolhatta: a külföldi unitárius egyházak, vallásos szervezetek magatartása, a munkatársak befolyása, valamint az egyházkormányzásról alkotott személyes meggyőződése.

151 == Uo. 329.

152 == Uo. 329.

153 == Uo. 202.

154 == ACNSAS. I. 235729. Vol. 3. 399–400.

155 == Uo. 410.

Sebe Ferenc 1963. augusztus 6-án kelt tájékoztatója szerint a romániai unitárius egyházvezetés bizonyos tagjai az IARF vezetőit erőtlennek és cselekvésképtelennek ítélték meg, akiktől fontos ügyekben nem lehet érdemi segítséget kapni. Erre utal Csifó Nagy László kijelentése, aki Hendrik Jacob Wytema elnök ama ígéretére, hogy egy gépkocsival ajándékozzák meg a püspöki hivatalt, úgy nyilatkozott, hogy „*ezek a hollandok csak össze-vissza beszélnek, de nem tesznek semmit. [...] Még arra sem képesek, hogy egy gyógyszeres segítséget megoldjanak. Szégyellem magam, hogy még Hoinărescunak sem küldték el a gyógyszert, amit megígérték.*”¹⁵⁶ 1961. április 11-én S. van der Woude IARF-főtitkár Bukarestben találkozott Dumitru Dogaruval abból a célból, hogy lobbizzon a püspöknek és Kovács Lajosnak a svájci kongresszuson való részvétele érdekében. Az IARF tevékenységét és a kongresszus témáját ismertető beszámolóból arra következtethetünk, hogy a szabadelvű vallásokat tömörítő nemzetközi szervezettől valóban gyermeteg dolog lett volna konfrontatív magatartást elvárni, mivel az programjában a vitás kérdések békés úton való megoldását támogatta a harcias problémakezelést ellenében. A megbeszélésen van der Woude arról tájékoztatta Dogarut, hogy az IARF mindig progresszív nézeteket vallott, mindig az emberek közötti békéért és egyetértésért küzdött, és a kongresszus is a népek közötti béke és egyetértés témakörét fogja tárgyalni.¹⁵⁷ Sebe Ferencnek az 1964-es hágai kongresszusról szóló jelentése egy olyan helyzetképet vázolt, amely szerint a szervezet tagságának többsége pozitívan ítélte meg a romániai helyzetet és az állam egyházpolitikáját. Az IARF tagjai – olvashatjuk a jelentésben – nincsenek rossz véleménnyel a román állam és az egyház közötti viszonyról, a kongresszuson résztvevők többsége haladó nézeteket vall, és azok a jelenlevők, akik már jártak Romániában, dicsérőleg szóltak az országban uralkodó viszonyokról és az unitárius egyházzal.¹⁵⁸

A romániai egyházügyi állapotok kedvező megítélése mellett volt még egy tényező, ami az unitárius egyház számára az érdekérvényesítés szempontjából ugyancsak előnytelen helyzetet eredményezett. Információink szerint a Romániába érkező amerikai unitáriusok döntő hányada csak hitbeli síkon érdeklődött a romániai unitárius közösség iránt, politikai kérdések nem érdekelték.¹⁵⁹ Ha egy-egy látogatóban mégis lett volna ilyen természetű fogékonyság, a romániai unitáriusokat érintő politikai ügyek megismerésére gyakorlatilag nulla esély volt éppen a kolozsvári egyházvezetés kényszerű elhallgató vagy a valóságos viszonyokat elkendőző magatartása miatt.

Találni adatot arra vonatkozóan, hogy a püspököt állásfoglalása kialakításában közvetlen környezete is befolyásolta, és az amúgy is óvatos egyházfőt még inkább ennek a magatartásnak a követésére sarkallta. Ezt mutatja például a frissen szabadult Lőrinczi László beiktatásának ügye. A püspök elképzelése, hogy részt fog venni és

156 == ACNSAS. I. 235729. Vol. 2. 324.

157 == Uo. 177.

158 == Uo. 474.

159 == Lásd például Peter Dalbert IARF-elnök és Samuel Schlapper IARF-tisztviselő 1967. évi látogatását. ACNSAS. I. 235729. Vol. 3. 333.

beszédet fog mondani a beiktatáson, aggodalommal töltött el több központi egyházi tisztviselőt. Kovács Lajos úgy vélekedett, hogy jelenléte rossz fényt vetne az egyház megítélésére, mivel azt a Lőrinczi rehabilitációjára tett kísérletnek és a személye melletti kiállásnak fogják majd értelmezni az állami hatóságok. Ennek érdekében beszélt Szathmáry János jogtanácsossal, akinek sikerült meggyőznie a püspököt arról, hogy maradjon távol a beiktatástól, melyet végül szerény körülmények között, a megbízható Sebe Ferenc és a szindi egyházközséggel szomszédos lelkészek részvételével tartottak meg.¹⁶⁰ 1966-ban Bertha van Gennep és férje levélben jelentette be Romániába való utazásának szándékát. A látogatók fogadásáról folytatott megbeszélésen a püspök abbéli óhajának adott hangot, hogy a vendégeket a saját lakásában szeretné elszállásolni. Beszélgetőpartnerei, Kovács és Sebe nem tartották ezt jó ötletnek, és sikerült is meggyőzniük igazukról a püspököt, mert az EH-hoz küldendő levélben végül az a forgatókönyv került be, miszerint a vendégek kolozsvári tartózkodásuk idején egy szállodában lesznek majd elszállásolva.¹⁶¹

1971. szeptember 11-én Márton Áron római katolikus püspök „Enyedi Zoltan” szerint a következőket mondta Kiss Elek temetési szertartásán: „...»*dr. Kiss Elek unitárius püspök nem tartotta ellenségnek azt, aki kívülről támadta az egyházat. Azokat tartotta igazi ellenségnek, akik elhagyták a menetszlopot...*« Itt Márton Á. püspök nem fejezte be a mondatot, de akinek volt füle a hallásra, hallhatta, és »beállt a kommunisták mellé.«¹⁶² Kevés eltéréssel, de hasonló tartalommal adta vissza Márton Áron szavait a „Bibliotecarul” fedőnevű hálózati személy is: „»*Az unitárius egyház elhunyt püspökének volt egy alapelve, mely szerint az egyház ellenségei nem az egyházon kívül találhatók, hanem azoknak a soraiban, akik elhagyták az egyházat.*« (Akik kiléptek a soraikból.)¹⁶³ Nem tudjuk, hogy a hívekre vagy az egyházi tisztviselőkre, avagy mindkét csoportra értendő-e az „egyházat elhagyók” kitétel, Márton Áron kijelentésének segítségével azonban közelebb kerülünk a Kiss Elek által alkalmazott stratégia megértéséhez. Olvasatunk szerint főpásztori működésének fő célkitűzését egyháza belső egységének a megőrzése képezte. Ezt az egységet úgy kívánta biztosítani, hogy a pártállami nómenklatúrával fenntartott jó kapcsolatok segítségével egyfelől igyekezett kivédeni az egyház működésére veszélyt jelentő hatalmi intézkedéseket, másfelől pedig olyan mértékű hatalmat biztosítani a maga számára, aminek segítségével az egyházon belül féken tudta tartani azokat a személyeket, akik megítélése szerint az „egyház ellenségeinek” minősültek – mint például Izsák Vilmost.

160 == ACNSAS. I. 235729. Vol. 2. 291.

161 == ACNSAS. I. 235729. Vol. 3. 442.

162 == ACNSAS. I. 235729. Vol. 4. 10.

163 == Uo. 11.

= = = Összegzés

Ellenálló, alkalmazkodó vagy a rendszer kiszolgálója volt-e Kiss Elek? Bár az egyház közvéleményének egy része kiszolgálóként tekintett az unitárius egyház huszonhetedik püspökére, ez utóbbi vád a megfigyelését képező források tükrében semmiképpen sem tűnik megalapozottnak. Olvasatunkban a püspök egyházvezetési stratégiáját a hatalommal való békés megegyezésre alapozta, és bár óvatosságra törekvő politikája sok esetben azt a látszatot keltette, hogy elvtelenül vetette alá magát minden hatalmi utasításnak, a teljes kép mégis azt mutatja, hogy ahol alkalmasnak látta a kritika és az ellenállás eszközt, ott a hatalommal folytatott alkudozások során igyekezett is érvényesíteni azokat.

A politikai rendőrség által összegyűjtött forrásanyag annak az unitárius egyházfőnek a képét rajzolja elénk, aki negyedszázados intézményvezetői működése során, felismerve a hatalmi erőviszonyokat, olyan „baráti” kapcsolat kialakítására törekedett a regnáló rendszerrel, ami biztosítékot nyújthatott ahhoz, hogy egyháza súlyosabb megrázkódtatások nélkül tudjon működni. Ennek érdekében, mint láthattuk, hajlandó volt olyan kompromisszumokra is, amelyek személyének erkölcsi megítélését negatívan érintették.

A mindenféle provokációtól óvakodó, folyamatos tárgyalásokra, alkudozásokra és mérsékelt kritikára hangolt, pragmatikus kormányzási taktika hatékonynak bizonyult, és a püspök sok esetben érvényesíteni tudta egyházépítő törekvéseit jó helyzetfelismerésével és az EH képviselőivel folytatott kitartó egyeztetésekkel. Ezzel kapcsolatban például a következőket olvashatjuk „Radu Ioan” 1968. november 15-én kelt jelentésében: *„De – folytatta Argay¹⁶⁴ –, amikor Kiss püspök megy Dogaruhoz, minden kérését teljesítik, ha törvényesek, ha nevetségesek, ha törvényellenesek. Kiss püspök azzal dicsekedett Argay előtt, hogy a meghallgatása idején dr. Bodnăraş felhívta Dogarut és Dogarun keresztül üdvözölte Kiss püspököt, elintézte Erdő János kinevezésének engedélyezését a teológiai tanári állásra, habár politikai okok miatt ítélték el.”¹⁶⁵* A püspök eredményes lobbitevékenységét Onac Ioan tartótisztnek a Sebe Ferenc jelenléséhez fűzött megjegyzése is alátámasztja. Kiss Elek – írta – megpróbálja visszahozni a teológiára Lőrinczi Mihály és Erdő János elítélt tanárokat, és ebben a műveletében az EH felelős tisztviselői bátorítják és támogatják.¹⁶⁶

Az EH központi tisztviselőivel kiépített, jól működő kapcsolatrendszerre utal az az Adam ügynöktől származó 1970. november 25-ei jelentés, mely szerint a püspök már-már kérkedő hangnemben figyelmeztette a Brassai Sámuel Líceum igazgatóját és helyettesét, hogy olyan összeköttetésekkel rendelkezik a döntéshozás felsőbb szintjein, ami miatt nem ildomos vele ujjat húzni: *„[...] csak napok kellene ahhoz, hogy megoldjam a minket érdeklő kérdéseket. Csak egyszer emeltem fel a szavam, hogy ne*

164 == Argay Györgyről, a Romániai Evangélikus-Lutheránus Egyház püspökéről van szó.

165 == ACNSAS. I. 235729. Vol. 3. 226.

166 == Uo. 231.

legyen buszmegálló a templomunk előtt, és a kérdés azonnal megoldódott. A termék problémáját/kérdését egyetértéssel kell megoldani, mert másképpen vannak más megoldások is, és végső soron úgyis mi fogunk győzni.”¹⁶⁷ A tanárok úgy tartják – olvashatjuk a jelentésben –, hogy a püspököknek „nagyon szoros és baráti kapcsolatai vannak” az általam vezetőkkel, akik minden problémáját megoldják.¹⁶⁸

=== Levéltári források ===

Arhivele Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității
(Securitate Irattárát Vizsgáló Országos Tanács Levéltára, ACNSAS)

Fond informativ. I. 235729. vol. 1., 2., 3., 4.

Fond documentar. D 011270. vol. 2.

Kolozsvári Unitárius Egyházközség Levéltára (KUELVt.)

Kolozsvári Unitárius Egyházközség keblitanácsi jegyzőkönyve (1942–1952)

Kolozsvári Unitárius Egyházközség közgyűlési jegyzőkönyve (1945–1968)

=== Hivatkozott irodalom ===

Bodeanu–Novák, 2011

Bodeanu, Denisa – Novák Csaba Zoltán: *Az elnémult harang. Egy megfigyelés története, Pálfi Géza élete a Securitate irataiban*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.

Jánosi, 2018

Jánosi Csongor: Az 1950-es és 1960-as évek Kolozsvárjának eszményi ügynökalkaja. „Jordáky János” a titkosszolgálati iratok tükrében. *Pro Minoritate*, tél. 44–75.

Kelemen, é. n.

Kelemen Imre: *IV-ik Imre. Önéletrajz*. Kézirat, Konrád Tünde tulajdonában.

Lestyán, 2003

Lestyán Ferenc: *Erdélyi Szibéria*. Gyulafehérvári Római Katolikus Érsekség, Gyulafehérvár.

167 == Uo. 182.

168 == Uo. 482.

Marton, 2014

Marton József: *A gyulafehérvári római katolikus egyházmegye a 20. században.*
Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.

Meghalt dr. Kiss Elek püspök, 1971

Meghalt dr. Kiss Elek püspök. *Keresztény Magvető*, 4. sz. 149–151.

Pál, 2014

Pál János: Unitárius vallásoktatás a romániai államszocializmus első két évtizedében.
Pro Minoritate, tél. 151–175.

Sándor, 2013

Sándor Krisztina: A Keresztény Magvető újraindítása. *Keresztény Magvető*, 3. sz.
265–277.

Totok, 2008

Totok, William: *Episcopul, Hitler și Securitatea*. Polirom, Iași.

==== Sajtó ====

Világosság

Kulcsszavak

=====

Románia, Securitate, egyházak

/ Elek Kiss /

This paper researches the question whether Unitarian bishop Elek Kiss was a resistant and adaptive or a loyal and unprincipled server of the Communist regime in Romania. Although a part of the ecclesiastical public opinion perceived the twenty-seventh bishop of the Unitarian Church as a traitor, this accusation does not appear to be substantiated in any way in the light of his observation materials. In our reading, the bishop's church leadership strategy was based on a peaceful agreement with the power. Although his prudent policy in many cases gave the illusion that he obeyed the state power without any moral restraint, the overall picture shows that he used criticism and resistance where he saw it would make a difference when bargaining with the authorities, of course within the limits of his possibilities.

The material gathered by the political police regarding Elek Kiss provides a picture of a Unitarian church leader who, in his quarter-century-long leadership, recognizing the balance of power, sought to establish a "friendly" relationship with the system that could provide assurance for his church to function without major shocks. To this end, as we have seen, he was also willing to make compromises that affected negatively the moral judgement of his image.

